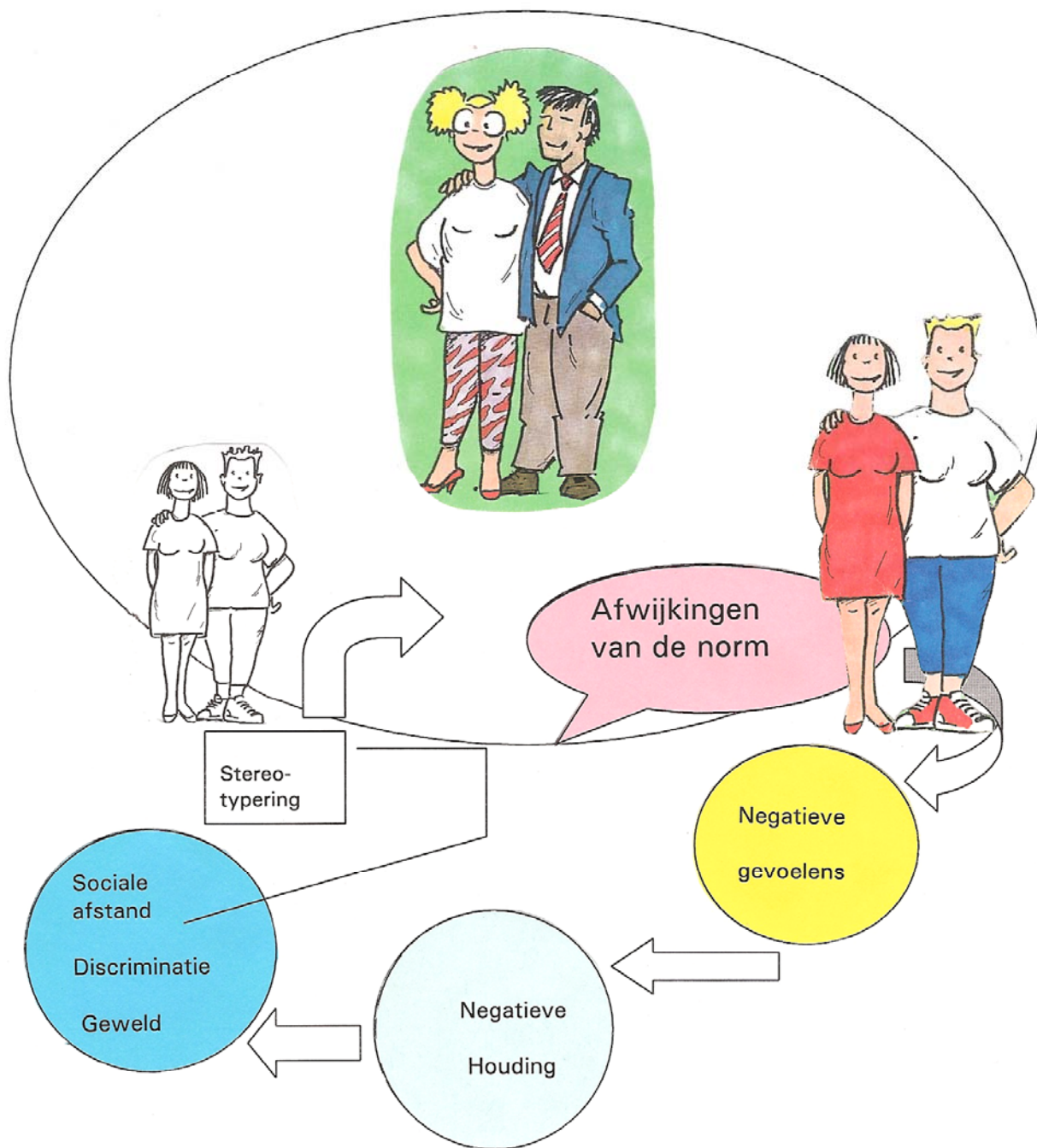

Diversiteit en verschillen in leefwijzen

in het primair onderwijs

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK DEN HAAG

Dankmeijer, Peter

Diversiteit en verschillen in leefwijzen in het primair onderwijs. / Dankmeijer, Peter - Amsterdam:
Empowerment Lifestyle Services

Illustraties: Auke Herrema

Met medewerking van: René van der Drift.
ISBN 90-75359-05-5
NUGI 135/665

Trefw.: leefvormen ; multicultureel ; intercultureel ; seksualiteit ; homoseksualiteit ; omgangsvormen ;
voorlichting ; onderwijs

eerste druk, januari 2000

Empowerment Lifestyle Services
Vinkenstraat 116-a
1013 JV Amsterdam

☎ (020) 421 32 06; 06 53 862 958

✉ info@empower-ls.com

🌐 www.empower-ls.com

De ontwikkeling van deze publikatie werd mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van het
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.

Inhoud

Inleiding:	Hoe divers willen we zijn?	7
Hoofdstuk I:	Hoe legitimeren we ons?	9
Hoofdstuk II:	Wanneer zijn we effectief?	15
Hoofdstuk III:	Hoe geven we les?	21
Hoofdstuk IV:	Hoe voeren we kringgesprekken?	27
Hoofdstuk V:	Hoe pakken we het beleidsmatig aan?	35
Hoofdstuk VI:	Hoe betrekken we ouders?	41
Bijlage:	Kunnen wij ons laten begeleiden?	45

Inleiding: Hoe divers willen we zijn?

"Diversiteit", het lijkt wel het toverwoord van deze tijd. Dat is niet onlogisch, gezien de toenemende raciale en etnische spanningen en het steeds terugkerende "zinloos geweld". De meeste van ons willen er wat aan doen. Maar hoe?

Trend in beleidsvorming

Diversiteit is ook de nieuwste rage in de beleidsvorming. De beleidsmakers gaan zo langzamerhand ten onder in de stapel specifieke beleidsnota's ten aanzien van kansarmen, migranten, allochtonen, vrouwen, homo's, lesbiennes en de zich steeds opnieuw aandienende nieuwere belangengroepen. Met het concept diversiteit denkt men een nieuw, onderliggend beginsel te hebben gevonden waarmee de onderliggende problematiek van vrouwendiscriminatie, racisme en homodiscriminatie kan worden aan gepakt. Is de discriminatie en achterstelling van al deze groepen niet van dezelfde aard? Waarom dan niet alles in één moeite door aangepakt?

In het onderwijs neigt men ernaar om het nog radicaler aan te pakken: daar gaat het al snel over alle verschillen tussen leerlingen onderling en docenten onderling. Ook intelligentieverschillen en verschillen in leerstijlen en doceerstijlen zijn dan onderwerp van één beleid. Althans, dat probeert men.

De betrokken groepen zijn daar lang niet altijd blij mee. Het proces van discriminatie kan wellicht op dezelfde manier verlopen, maar of we fundamentalistische moslims kunnen laten samenwerken met openlijke lesbische vrouwen valt nog te bezien. Soms staan waarden en normen van achtergestelde groepen op gespannen voet met elkaar, en dat kan problemen opleveren als we breed tolerantie willen nastreven. Ook onder docenten zelf, of tussen de school en de ouders kunnen de grenzen van tolerantie is zich komen. Echt goed omgaan met diversiteit is dan ook een voortdurende test voor onze tolerantie.

Dwars door de diverse groepen loopt een sociaal-maatschappelijke scheiding, die de aanpak van tolerantie compliceert. Het is bekend dat mensen met een lagere sociale status over het algemeen minder tolerant zijn ten aanzien van verschillen. Ook is duidelijk geworden dat mensen met een hogere sociale status meestal meer mobiel en flexibel zijn, en dat hun opvoeding en opleiding daartoe bijdraagt. Maar ook blijkt, dat hoger opgeleiden vaak niet werkelijk tolerant zijn, maar "tolerant op afstand" en dat met name als aan hun eigen "veiligheidsgrenzen" wordt getornd, de reactie even disfunctioneel kan zijn als die van lager opgeleiden. "Veiligheid" lijkt dan ook een kern te zijn van het vermogen om tolerant te blijven, ook bij grote verschillen.

Lesgeven over diversiteit

Hoe gaan we daarmee om? Hoe passen we dit toe in onze lessen? Empowerment Lifestyle Services heeft in 1999, in opdracht van het regiepunt emancipatie in het primair onderwijs, een lespakket ontwikkeld om in het basisonderwijs aandacht te besteden aan homoseksualiteit. Tijdens het langdurige vooronderzoek bleek dat het inkaderen van homoseksualiteit binnen een diversiteitsperspectief nodig was om het pakket een kans van slagen te geven. Uiteindelijk is het lespakket "Leefvormen" een echt diversiteitspakket geworden. Er is gekozen voor de thema's "leefwijzen", "rolpatronen" en "het ontdekken van je eigen voorkeuren" (in brede zin), en deze thema's zijn geplaatst in het bredere kader van "hoe gaan we om met elkaar".

Tijdens het vooronderzoek en de ontwikkeling kwamen we op tal van gegevens, theorieën en suggesties, die erg interessant waren, maar niet in een lespakket thuishoren. Deze extra's hebben we in deze bundel samengevat. De bundel is vooral bedoeld ter ondersteuning van de invoering van het pakket "Leefvormen" en wordt bij trainingen daartoe ook gebruikt. Maar de bundel kan ook zelfstandig worden besteld en gebruikt, en levert dan vooral achtergrondinformatie en, hopelijk, inspiratie op.

Wat u vindt in deze bundel

Veel docenten willen wel iets met diversiteit en emancipatie, maar vragen zich af of dat niet gezien zal worden als een persoonlijke hobby. In het eerste hoofdstuk ("Hoe legitimeren wij ons?") vindt u de fundamentele waarop uw school zulk beleid zou kunnen baseren.

Voorlichting over discriminatie is vaak creatief vormgegeven, maar gewoonlijk is het onduidelijk waarom de gekozen methoden werkelijk bijdragen tot een afname van discriminatie. Om "Leefvormen" op dit punt te onderbouwen is een aanzet tot theorievorming gedaan, die u terugvindt in hoofdstuk 2 ("Wanneer zijn we effectief?") en hoofdstuk 3 ("Hoe geven we les?").

In onze praktijk blijkt dat veel docenten het moeilijk vinden om direct te beginnen met de invoering van een compleet lespakket, en dat zij er de voorkeur aan geven om eerst te experimenteren binnen kringgesprekken. In hoofdstuk 4 ("Hoe voeren we kringgesprekken?") geven we suggesties over hoe u dat kunt aanpakken.

Naast erover lesgeven, is het voor de school van belang deze gevoelige onderwerpen binnen de school en onder de ouders draagvlak te geven. Daarover gaan de hoofdstukken 5 ("Hoe pakken we het beleidsmatig aan?") en 6 ("Hoe betrekken we ouders?").

Sommige scholen kunnen bij dit alles wat hulp gebruiken. Hieraan besteden we kort aandacht in de bijlage ("Kunnen wij ons laten begeleiden?").

Wij hopen dat deze bundel u helpt en inspireert bij het omgaan met diversiteit op uw school!

Hoofdstuk I: Hoe legitimeren wij ons?

Het leren omgaan met diversiteit en discriminatie is belangrijk, maar niet iedereen is er van overtuigd dat dit een taak van het onderwijs is. Bijna de hele Nederlandse bevolking is ervoor dat we diversiteit in de samenleving moeten accepteren en een meerderheid vindt zelfs dat diversiteit in algemene zin nastrevenswaard is. Toch lopen veel mensen als het concreet wordt al snel tegen grenzen aan. Hun persoonlijke grenzen of die van hun collega's, familie, of vrienden. Diversiteit, met name in leefvormen, is doorgaans omgeven door waarden en normen. We twijfelen er niet aan dat kinderen iets moeten weten over dat een gezin of een huwelijk is. Maar mogen of moeten kinderen ook informatie krijgen over echtscheiding, seksueel misbruik of homoseksuele relaties? Mogen of moeten zij daarbij ook zekere waarden en normen vanuit de school meekrijgen? Vaak is het voor scholen moeilijk om een uitgebalanceerd beleid te formuleren op zulke met waarden geladen thema's. Met name in het basisonderwijs, waar kinderen makkelijk beïnvloedbaar zijn, kunnen reserves bestaan.

Dit hoofdstuk is bedoeld om inzicht te geven in de legitimering die in Nederlandse bestaat om op school, ondanks eventuele meningsverschillen, toch aandacht te besteden aan diversiteit in leefvormen. We besteden eerst aandacht aan de kerndoelen in het basisonderwijs. Daarna maken we een uitstapje naar relationele en seksuele vorming, waartoe we het "raamwerk voor seksuele vorming" van Rutgers Consult bekijken. Tenslotte besteden we aandacht aan de meest recente emancipatienota van het ministerie van onderwijs "Een kristal van kansen".

De kerndoelen voor het basisonderwijs

In Nederland zijn voor de diverse onderwijssoorten "kerndoelen" geformuleerd waar alle leerlingen en scholen aan dienen te voldoen. Deze kerndoelen worden weliswaar vastgesteld door het Ministerie van Onderwijs, maar ze komen tot stand na nauw overleg met de vakverenigingen van docenten, met diverse onderwijsadviescolleges en na goedkeuring van de besturenorganisaties van scholen, docenten en ouders. De kerndoelen hebben dus een zeer breed draagvlak.

De kerndoelen zijn zeer algemeen geformuleerd en moeten nog vertaald worden naar concrete cursusdoelen, materialen en examens. Mede omdat zij zo algemeen zijn geformuleerd, vinden docenten en scholen het soms moeilijk om met de kerndoelen te werken. Maar in de praktijk werken scholen wel met boeken en andere materialen van educatieve uitgeverij en moeten zijn ernaar streven dat de kinderen na verloop van tijd de centraal vastgestelde examens voldoende kunnen maken. En die boeken, materialen en examens worden wel gebaseerd op de kerndoelen. De kerndoelen hebben dus wel degelijk een richtinggevende invloed in het onderwijs.

De kerndoelen voor basisscholen bieden bij uitstek een plaats aan onderwijs over respect, omgangsvormen, leefvormen, seksualiteit en zelfs homoseksualiteit. In de afgelopen jaren werd die plaats vooral ingeruimd binnen de leergebieden "gezond gedrag" en "bevordering van sociale redzaamheid".

Binnen het leergebied "gezond gedrag" is het een algemeen doel om de leerlingen kennis, inzicht en vaardigheden te bieden zodat ze gezondere keuzes kunnen maken die bij hun eigen gevoel passen en die ook passen bij de omgeving waarin ze opgroeien. Het gaat daarbij niet alleen om het voorkomen van fysieke ziekten. Een belangrijk aspect is de "sociaal-emotionele gezondheid". Daarbij gaat het erom dat kinderen leren hun emoties op "gezonde wijze" kunnen uiten en zich op een evenwichtige manier tot hun omgeving verhouden.

Een ander leergebied waarin onderling respect aan de orde komt is de "bevordering van sociale redzaamheid". In dit leergebied moeten leerlingen kennis, inzicht en vaardigheden verwerven als consument en als deelnemer aan groepsprocessen. Zij moeten onder meer leren hoe zijn hun eigen gedachten, opvattingen en gevoelens kunnen hanteren en voor anderen duidelijk kunnen maken. Daarvoor is het ook nodig dat zij zich leren verplaatsen in de gevoelens, opvattingen, eigenschappen en situaties van anderen. In de kerndoelen is verder specifiek aangegeven dat kinderen leren wat mannelijk en vrouwelijk rolgedrag is en waar dat verschil vandaan komt. Tenslotte moeten de kinderen leren welke verschillen en overeenkomsten er zijn tussen etnische groepen.

In de nieuwste kerndoelen¹ zijn de oude leergebieden "bevordering van gezond gedrag" en "bevordering van sociale redzaamheid" onderdeel geworden van het overkoepelende leergebied "oriëntatie op mens en wereld". Binnen dit leergebied lenen de domeinen "gezond en redzaam gedrag" en "samenleving" zich nog beter dan vroeger voor onderwijs over omgangsvormen, leefvormen en seksualiteit. Het domein "gezond en redzaam gedrag" is daarbij min of meer een samenvoeging van de oude leergebieden "bevordering van gezond gedrag" en "bevordering van sociale redzaamheid". Het domein "samenleving" is nieuw en beoogt de belangstelling van kinderen te vergroten ten aanzien van de veranderende samenleving. De kinderen moeten kritisch leren zijn. Daarbij moeten zij respectvol en maatschappelijk verantwoord gedrag aanleren. In dit domein worden voor het eerst ook issues als discriminatie, tolerantie en emancipatie binnen de kerndoelen geïntroduceerd.

Naast het feit dat de nieuwe kerndoelen voor onderwijs over leefvormen nog meer houvast bieden dan de oude, stellen we vast dat ze ook meer samenhang vertonen. Gezond gedrag, sociale redzaamheid, maar ook het omgaan met elkaar - allen cruciaal voor onderwijs rond leefvormen - worden niet meer gezien als apart na te streven kerndoelen, maar als geïntegreerde onderdelen van een algehele oriëntatie op mens en wereld. Dit sluit aan op de steeds meer doorbrekende erkenning dat er onder voorheen aparte thema's als omgaan met elkaar, roldoorbreking, bestrijding van racisme, preventie van seksueel misbruik of relationele en seksuele vorming vrij brede educatieve doelen schuilgaan. Door deze onderliggende inzichten en vaardigheden na te streven kan men waarschijnlijk winst behalen op alle subthema's. Het bevorderen van dit soort samenhang is steeds meer een hoofddoel van het onderwijs aan het worden.

Het raamwerk seksuele vorming

Seksuele vorming in het Nederlandse onderwijs is nooit een standaard aandachtspunt geweest. In de jaren zeventig werd het taboe op praten over seks doorbroken en werden tal van, vaak zeer progressieve, voorlichtingsmaterialen geproduceerd. De meeste methoden waren echter vele stappen te ver voor de gemiddelde Nederlandse docent. In deze situatie kwam aan het eind van de jaren tachtig een eind.

Naar aanleiding van de aids-epidemie werd alarm geslagen en is er veel materiaal ontwikkeld voor seksuele vorming in het voortgezet onderwijs. Daarnaast kwamen we er in het begin van de jaren negentig achter dat er schrikbarend veel seksueel misbruik van vrouwen en meisjes plaatsvond. Dit leidde tot een aanvullende golf van voorlichtingsmateriaal over preventie van seksueel geweld. Ditmaal richtte het materiaal zich meer op het primair onderwijs.

Het nadeel van deze invalshoeken was echter dat aids-preventie en de preventie van seksueel geweld nogal negatief vormgegeven zijn. Immers: er dient iets voorkomen te worden. Dat is weliswaar belangrijk, maar de meeste mensen willen seksualiteit toch liever zien als een positief aspect van de menselijke beleving. Daarom kwam steeds vaker de vraag op of er niet een meer samenhangend leerplan zou moeten komen, waarin zowel positieve als negatieve aspecten gebalanceerd naar voren konden komen. Daarnaast signaleerde men dat het nuttig zou zijn om eens in kaart te brengen wat brede relationele en seksuele vorming van jongeren kan zijn en daarbij de grenzen van primair, voortgezet en hoger onderwijs te overstijgen.

De Rutgers Stichting (nu Rutgers Consult) heeft in 1994 een poging gedaan om te komen tot zo'n alomvattend kader. Zij hebben daarbij gebruik gemaakt van een vergelijkbare Amerikaanse publicatie en de Nederlandse versie gepubliceerd als het *Raamwerk seksuele vorming*². Het raamwerk beschrijft onder zes kernbegrippen de aspecten die volgens Rutgers Consult vallen onder het thema seksualiteit en relaties. Daarbij vatten zij "seksualiteit en relaties" breed op.

In het raamwerk gaat het om lichamelijke en emotionele ontwikkeling, persoonlijke vaardigheden, relaties, seksueel gedrag, seksualiteit en gezondheid, en maatschappij, cultuur en religie. In het raamwerk geeft men een uitwerking van deze thema's naar de ontwikkelingsfase van leerlingen. Men

---

¹ SLO: Concept herziene kerndoelen voor het basisonderwijs. SLO, Enschede

² Marneth, Anastasia: Seksuele vorming: een raamwerk voor opvoeders, docenten en voorlichters. Rutgers Stichting, 's-Gravenhage. 1994

onderscheidt vier ontwikkelingsfasen: van vier tot zeven jaar, van acht tot elf jaar, van twaalf tot vijftien jaar en van zestien tot en met achttien jaar. Binnen elk van deze fasen geeft men de cognitieve, sociale en emotionele ontwikkeling van kinderen aan en werkt men de gewenste doelen. Zo komt men tot een uitgebreid keuzemenu waaruit opvoeders en docenten kunnen kiezen als zij seksualiteit en relaties aan de orde willen stellen. Doordat het keuzemenu wel erg uitgebreid is, moeten de gebruikers van het raamwerk echter nog wel veel "vertaalwerk" doen.

De vertaling naar de onderwijspraktijk

Empowerment Lifestyle Services heeft dit "vertaalwerk" gedaan en een samenhangende keuze gemaakt uit de doelen in het raamwerk. Daarbij is gekeken naar de mogelijkheid voor invoeging in de kerndoelen en naar de bruikbaarheid en mate van motivatie voor docenten. Het zijn immers de docenten uiteindelijk deze doelen moeten proberen te bereiken.

In hoofdstuk 4 gaan wij dieper in op hoe u de doelstellingen in kringgesprekken praktisch kunt uitwerken. In het lespakket "Leefvormen" hebben wij onze "vertaling" uitgewerkt naar een volledig "spiraalsgewijs" leerplan voor de basisschool. Hier komen wij op terug in hoofdstuk 3. Maar om u hier reeds enig inzicht te bieden, geven wij hieronder een samenvatting van hoe wij doelen rond diversiteit zouden willen opbouwen.

Doelen voor de onderbouw

In de onderbouw staan kinderen aan het begin van hun cognitieve ontwikkeling. Ook op het gebied van seksualiteit en rolgedrag valt voor hen nog veel te leren. In hun leven thuis en in een kinderdagverblijf hebben ze waarschijnlijk al wat ervaringen opgedaan. Omdat de kinderen vaak leren door te imiteren, kunnen hun gedrag en ideeën soms nog erg schetsmatig en daarom stereotiep zijn. Sommige kinderen willen zelfs met een ander kind of met een volwassene trouwen, of zij voelen zich verliefd (vaak zonder onderscheid te maken naar leeftijd of geslacht). Door te spelen met hun gevoel, met fantasie en met voorbeelden uit de omgeving, proberen kinderen uit hoe diverse rollen en leefwijzen voor hen voelen. Ook leren ze zo het verschil tussen fantasie, spel en realiteit beter kennen. Kinderen in deze leeftijd hebben erg veel behoefte aan warmte. Ze houden ervan om op schoot te kruipen en geknuffeld te worden. Tegelijkertijd zijn de kinderen erg bezig met het aftasten van grenzen, het veroveren van autonomie en het ontdekken van de wereld om hen heen. Kinderen van Nederlandse ouders zullen doorgaans meer worden aangemoedigd om hun autonomie te verkennen, terwijl in Arabische culturen de nadruk bij het ouder worden van het kind steeds meer komt te liggen op het aanleren van "volwassen" waarden en normen (gehoorzaamheid, gemeenschapszin, plicht vervullen).

Aansluitend op deze ontwikkelingen beginnen we in de onderbouw met het vestigen van de aandacht op verschillen tussen seksen en rollen. Het gaat daarbij om de kinderen te helpen nuanceren aan te brengen in de vaak te stereotype beelden die zij oppikken. Deze basisnuancering is essentieel om later (middenbouw) een meer actieve belangstelling te stimuleren, die vervolgens het fundament voor echte tolerantie en intercultureel begrip vormt. We sluiten daarbij aan op de interesse van de kinderen voor sekse- en rolverschillen. We leren ze de echte en aangeleerde verschillen tussen jongens en meisjes, mannen en vrouwen. Het gaat niet alleen om de cognitieve verschillen, maar ook om de affectieve verschillen. Dat wil zeggen dat de kinderen leren of verschillen leuk of bedreigend voelen en hoe het voelt om te horen wat anderen over verschillen zeggen. De kinderen moeten als basisvaardigheid leren dat je omgaat met verschillen door respect te hebben en eventueel door uitleg te vragen. Samenvattend zou de docent kunnen nastreven dat de kinderen na deze lessen beseffen dat iedereen verschillend is, dat veel mensen verschillende meningen hebben en dat afwijken mogelijk is maar soms moeilijk kan zijn.

Doelen voor de middenbouw

Voor kinderen van circa 8 tot 10 jaar is de interactie met anderen steeds meer een bron van fascinatie en kennis. Kinderen onderzoeken hun autonomie en hun relaties met anderen. Daarbij leren ze hun emoties beter kennen en gaan hun emoties ook meer reguleren. Kinderen ontwikkelen steeds meer relaties en vriendschappen. Zij spelen vaker met kinderen van het eigen geslacht. Dat heeft een functie in het ontwikkelen van een (nu nog rudimentaire) mannelijke of vrouwelijke identiteit. Het experimenteren met "man" of "vrouw" zijn gaat geregeld over de grens van het onderling respect. Het

kan zijn dat kinderen zich beginnen af te zetten tegen de andere sekse, waarbij jongens meisjes stom vinden en andersom.

Ook treedt er steeds sterker groepsgedrag op: kinderen worden zich er bewuster van dat ze aan de code van een groep moeten voldoen als ze bij die groep willen horen (eerste normbesef). Het wordt duidelijk dat er binnen een intolerante groep soms maar weinig afwijkend gedrag mag worden vertoond. De groepsnormen kunnen soms heel gedetailleerd (zelfde soort kleding, gebaren, gedrag) zijn. Ook dit groepsgedrag werkt regulerend op jongens/meisjes verhoudingen en op rolgedrag. Met name onmannelijk gedrag in een jongensgroep wordt steeds meer afgestraft met de opmerking "Je bent toch geen mietje?". Mietje is op deze leeftijd vaak een verzamelterm voor alles wat anders of afwijkend is van de groepsnorm.

In de middenbouw streven we, aansluitend op deze sociale en emotionele ontwikkeling, na dat kinderen geïnteresseerd raken in verschillen. Het gaat daarbij niet alleen om geslachtsverschillen en rolverschillen, maar ook om verschillen in de omgang. Hoe jongens met meisjes (en vice versa) omgaan, het verschil tussen liefde en vriendschap en gedrag in groepen vormen de thematiek. Ook nu wordt daarbij nader verkend welke verschillen objectief zijn en welke door mensen zelf gemaakt worden. Het gaat zowel om het leren kennen van je eigen reacties en om de nieuwsgierigheid naar hoe andere mensen reageren. Uiteindelijk gaat het om de vaardigheid van kinderen om hun nieuwsgierigheid te uiten. Dit kan bijvoorbeeld door vragen te stellen en door te informeren naar meningen.

Doelen voor de bovenbouw

Kinderen van elf à twaalf jaar beginnen zichzelf voor het eerst met de ogen van een ander te bekijken. Het begint hen daarbij op te vallen dat meningen en waarden nogal kunnen verschillen. Als de kinderen met de ogen van een ander naar hun eigen lichaam kijken, ontdekken zij hun eigen lichaam als het ware opnieuw. Veel kinderen maken zich zorgen over hun ontwikkeling en uiterlijk. Van veel van hen ontwikkelt het lichaam zich sneller en voor sommigen begint de puberteit al op de basisschool. Dit zijn spannende dingen, in positieve en in negatieve zin. Met de lichamelijke ontwikkeling ontstaat ook een meer aandacht voor seksualiteit. In eerste instantie beperkt deze aandacht zich tot fantasieën over contact maken met anderen en een fascinatie voor hoe anderen leven. Meisjes praten veel over jongens, jongens kijken meer naar meisjes. De emotionele ontwikkeling van meisjes gaat sneller dan die van jongens. Een deel van de kinderen heeft reeds de eerste seksuele ervaringen. Meestal gaat het in eerste instantie om kusjes geven, later om tongzoenen en strelen. Onder de kleren strelen en coïtus beginnen doorgaans in de middelbare schoolleeftijd.

Doordat kinderen een meer uitgebreide woordenschat hebben en door hun verstandelijke ontwikkeling, zijn ze meer in staat zijn om ook meer abstracte zaken te benoemen. Hierdoor beginnen zij hun conceptuele kennis over de wereld vorm te geven. Zo wordt het voor het eerst mogelijk om niet alleen over feiten en fantasieën te praten, maar ook over het verschil tussen feiten en waarden, eigen emoties en andermans emoties en om meer genuanceerd onderscheid te maken.

Daarom kan men in de bovenbouw de nadruk gaan leggen op het "waarderen" van verschillen. "Waarderen" kan men echter zowel positief als negatief doen. In feite gaat het dus om het vormen van een mening over verschillen en het kunnen formuleren van voorkeuren en afkeuren over omgangsvormen en leefvormen. In een multiculturele maatschappij is het ongewenst dat men verschillen per definitie afkeurt. Daarom moeten kinderen leren positief te staan ten opzichte van verschillen in het algemeen. Dit wil echter niet zeggen dat men altijd een positieve mening moet hebben ten aanzien van wat van jezelf verschilt. Daarom moeten kinderen leren onderkennen welke verschillen zij prettig en onprettig vinden en hoe zij daar op een sociaal vaardige manier mee kunnen omgaan. De vaardigheidsdoelstellingen van bovenbouwlessen zouden daarom moeten zijn dat de kinderen weten hoe men zijn of haar mening met respect kan uiten en hoe men anderen, ook als die anders zijn, in hun waarde kan laten.

De emancipatienota *Een kristal van kansen*

In Nederland vat men "emancipatie" vaak automatisch als de "vrouwenkwestie". In de vorige emancipatienota's van het Ministerie van Onderwijs lag een grote nadruk op het weerbaar maken van meisjes. In de voorlaatste emancipatienota kwam daar nog extra aandacht bij voor het ontwikkelen

van zorgaspecten bij jongens. Pas in de laatste nota komt er aandacht voor omgaan met verschillen in meer brede zin aan de orde.

Ons inziens is het opdelen van emancipatiestreven in jongens- en meisjestrjecten voor de korte termijn nuttig en effectief, maar zal het op de lange termijn stranden. Een van de grondoorzaken van de ongelijkwaardige verhouding van mannen en vrouwen is dat onze maatschappij kampt met rolpatronen, waarin bepaalde gedragingen meer als mannelijk, en andere meer als vrouwelijk worden beschouwd. Hoewel deze opdeling inmiddels niet meer echt noodzakelijk is en deels zelfs disfunctioneert, blijkt het moeilijk haar aan te passen aan de veranderende maatschappelijke eisen. Veel mensen beschouwen de rolverdeling als natuurlijk en alleen op details veranderbaar. Mannelijkheid en vrouwelijkheid zouden fundamenteel als twee polen naast elkaar bestaan en zouden elkaar wederzijds tot op grote hoogte uitsluiten. Zelfs in de emancipatienota's en binnen emancipatieprojecten vinden we dit perspectief vaak terug als men er nadrukkelijk naar streeft vrouwen meer te weerbaar maken en mannen meer verzorgend te maken. Veel van deze projecten maken hun doelen slechts op details waar. Het probleem dat men niet aanpakt is de ongelijke waardering van mannelijke en vrouwelijke aspecten. Immers, in de traditionele rolverdeling is het doorgaans zo dat men vrouwelijke eigenschappen lager waardeert dan mannelijke eigenschappen. Deze lagere waardering krijgt vorm in de context van een bredere negatieve beoordeling van alle vormen van cultuur, van relaties, van gedrag of van seksualiteit die niet voldoen aan courante maatschappelijke normen. Naarmate personen en groepen mensen minder aan deze eisen voldoen, hoe lager de waardering voor hun leefwijze is en hoe groter de kans is dat men deze mensen marginaliseert.

In de meest recente emancipatienota van het Ministerie van Onderwijs zijn "omgaan met verschillen" en "diversiteit" nu gelukkig belangrijke trefwoorden. Het gaat daarbij niet alleen meer om achterstanden van vrouwen op te heffen, maar er is ook aandacht voor achterstanden door etniciteit of migrant zijn, aandacht voor het omgaan met cognitieve verschillen en voor het omgaan met sociaal economische verschillen in het onderwijs. Diversiteit in seksuele voorkeuren staat nergens specifiek genoemd als aandachtspunt. Gezien de breedte van deze nota en de aanwijzingen dat homo en lesbische scholieren te maken hebben met een grote sociale druk die mede kan leiden tot een moeizame sociaal emotionele ontwikkeling, zou deze thematiek wel een plaats moeten hebben. De reden om deze en enkele andere verschillen niet te noemen in deze nota is ongetwijfeld dat, van andere verschillen dan sekseverschillen, etnische verschillen, cognitieve verschillen en sociaal economische verschillen, men nog niet voldoende hard heeft kunnen aantonen dat zij leiden tot meetbare onderwijskundige en economische achterstanden.

Volgens de emancipatienota is diversiteit een toetssteen voor de kwaliteit. Het begrip "emancipatie" is daardoor enigszins verschoven. Vroeger ging het vooral om het inhalen van achterstanden door bepaalde groepen, nu gaat het meer om het erkennen van de waarde van verschillen tussen mensen en het bevorderen van evenredige maatschappelijke participatie. In het onderwijs is het begrip "omgaan met verschillen" reeds ingeburgerd en vooral toegepast op verschillen in begaafdheid om kennis te verwerven. De emancipatienota legt er echter de nadruk op dat het ook moet gaan om verschillen tussen seksen en culturen.

Ons inziens moet er daarom gewerkt worden aan het hoger waarderen van diversiteit in het algemeen en aan het relativeren van sociale en seksuele normen. Daarbij gaat het er met name om kinderen te leren vertrouwen te hebben in zichzelf zonder dat zij zich verkrampd hoeven vast te houden aan diverse normeringen. Daarom zijn we blij met de aandacht voor diversiteit in de emancipatienota en kan de nota goed gebruikt worden door scholen om emancipatoire interventies zoals leefvormen en andere interventies rond relaties en seksualiteit in te voeren.

Hoofdstuk II: Wanneer zijn we effectief?

Uit voorgaande hoofdstukken hebben we inmiddels begrepen dat het omgaan met diversiteit een breed terrein kan omvatten. Dat roept een probleem op. We zijn wel van goede wil, maar wat kunnen we werkelijk bereiken? Zeker voor de “beginner in het diversiteitsbeleid” lijkt het alsof er een enorme rijstebrijberg van zaken moet worden bereikt. We voelen dat er samenhang bestaat tussen diversiteit in rolgedrag, tolerantie ten aanzien van verschillende culturen, ten aanzien van homoseksualiteit en rond pesten in het algemeen, maar we missen het grote kader. Soms hebben we het idee dat we het snappen, maar dan is het vaak toch moeilijk om ons inzicht praktisch toe te passen.

Empowerment Lifestyle Services had dit probleem ook in 1997, toen een werkgroep van het COC (de belangenorganisatie van homoseksuelen) ons vroeg een praktische theorie te ontwikkelen om de voorlichting over homoseksualiteit te kunnen evalueren en te verbeteren. De eerste vraag daarbij was natuurlijk wanneer men verwacht dat voorlichting effectief is. Door deze vraag verder uit te werken, kwamen wij op denkbeelden die ook relevant bleken te zijn voor voorlichting over diversiteit in het algemeen.

Om u mee te nemen in onze gedachtegang, zullen wij hier kort de ontwikkeling van deze “theorie” presenteren. We beschrijven daartoe eerst hoe wij kwamen tot een indeling in vier clusters van waarden rond diversiteit en emancipatie, en vervolgens geven we aan hoe intolerantie ontstaat door het op gang komen van een vicieuze cirkel van effecten.

Doelen op vier thema's

De vraag naar effectiviteit van voorlichting over homoseksualiteit veronderstelt dat we redelijk nauwkeurig weten welk gedrag en welke houding we precies willen veranderen. Bij enigszins vergelijkbare voorlichtingscampagnes, zoals over aids- en soa-voorlichting, is het eindgedrag duidelijk: men wil dat het publiek veilig gaat vrijen en met name dat men condooms gaat gebruiken. Bij homo-emancipatie (en andere soorten emancipatie overigens ook) is het echter niet zo duidelijk welk eindgedrag we precies wensen. We stellen dat er niet meer gediscrimineerd mag worden, echter discriminatie is niet één soort gedrag maar een hele serie gedragingen. Bovendien blijkt uit divers onderzoek, dat discriminatie van homoseksualiteit voort komt uit een complex van houdingen en gevoelens. Afwijzende houdingen en gevoelens ten opzichte van homoseksualiteit staan niet op zichzelf, maar maken bij de meeste mensen deel uit van een breder spectrum van negatieve houdingen. Veelal gaat het dan om weerzin tegen alles wat afwijkt van de eigen situatie in het algemeen, en meer specifiek om afweer tegen zaken die afwijken van (in de eigen groep) conventionele waarden en normen rond relaties en seksualiteit. We wilden daarom een perspectief ontwikkelen waarin afwijzing van homoseksualiteit een onderdeel was van bredere maatschappelijke afweer.

De “theorie” die Empowerment wilde ontwikkelen, moest praktisch bruikbaar zijn voor voorlichters en docenten. Vandaar dat we begonnen met het inventariseren van de vragen en de opmerkingen van jongeren waarmee voorlichters over homoseksualiteit worden geconfronteerd.

Na grondige bestudering bleek dat de vragen en opmerkingen grofweg konden worden samengevat in vier clusters, die elk een centraal thema hadden. Deze thema's waren:

- al dan niet bewust afwijken
- sekserollen
- leefstijlen, relaties en seksualiteit
- seksuele voorkeur

Al dan niet bewust afwijken

Centraal bij alle vragen en discussies blijkt steeds te staan in hoeverre homoseksuelen al dan niet bewust afwijken van de verwachtingen en normen van de jongeren. Echter, deze fascinatie rond "afwijken" was breder dan de thema's "seksuele voorkeuren", "sekserollen" en "leefstijlen". Nog geheel los van relaties en seksualiteit spelen er in de maatschappij altijd waarden en normen waaraan men zich dient te houden. Dit speelt op het niveau van de maatschappij als geheel, maar nog sterker op het niveau van subgroepen: van je cultuur, je subcultuur of zelfs van je familie. Veel jongeren menen dat gedrag, dat afwijkt van de waarden in de eigen gemeenschap, zoveel mogelijk onzichtbaar moet blijven. Hoe meer men openlijk afwijkt van de in eigen groep gangbare normen, hoe sterker men zal worden afgewezen.

Sekserollen

Veel meer vragen kwamen er rond het thema "sekserollen" hoewel dit op zich niets met homoseksualiteit te maken heeft. Jongeren verwachten over het algemeen dat iedereen een man óf een vrouw is en zich relatief strikt volgens de sekserol gedraagt. Daarnaast vinden jongeren over het algemeen dat mannelijke eigenschappen te prefereren zijn boven vrouwelijke.

Leefstijlen, relaties en seksualiteit

De meeste vragen binnen voorlichting over (homo)seksualiteit gaan over seks, relaties en leefstijlen. Hierbij gaat over de vele manieren waarop men een relatie of seksualiteit kan hebben. Over het algemeen vinden jongeren dat ieder mens idealiter een romantische, eeuwigdurende, monogame relatie zou moeten hebben. Afwijkingen van dit ideaal vinden ze spannend, maar ook curieus of eng.

Seksuele voorkeur

Een deel van de vragen heeft betrekking te hebben op seksuele voorkeur: heteroseksualiteit, homoseksualiteit, biseksualiteit of anderszins. Rond het thema "seksuele voorkeur" gaan jongeren er meestal van uit dat iedereen een heteroseksuele voorkeur zal hebben. Afwijkingen daarvan roepen vragen op, en soms ook opmerkingen. Naast verbazing en afweer blijken veel jongeren hier vragen en twijfels over te hebben, vooral als zij nog niet veel seksuele of relationele ervaring hebben..

Samenvattend, en enigszins gechargeerd, zouden we kunnen zeggen dat jongeren (nog steeds) verwachten dat:

- iedereen heteroseksueel is
- iedereen een romantische, eeuwigdurende, monogame relatie nastreeft
- een relatie leidt tot een gezin waarin een min of meer duidelijke sekserolverdeling bestaat
- niemand wil afwijken van de eigen omgeving en dat men afwijkende gevoelens of gedrag verbergt.

Dit beeld is natuurlijk niet nieuw. Alice Schwartz heeft dit complex van waarden reeds in 1977 "de norm van heteroseksualiteit" genoemd. Er zijn sindsdien bibliotheken volgeschreven over de omgang tussen de seksen, discriminatie migranten en over homo- en lesbische discriminatie. Inmiddels spreekt Empowerment liever over het "uitsluitend waarderen van een romantisch huwelijk en Westerse gezinsvorming".

Waarom zouden jongeren eigenlijk bang zijn voor afwijkingen van zulke normen? Welke factoren moeten we beïnvloeden om zulke intolerantie te beperken?

De vicieuze cirkel van intolerantie

Volgens ons werkt het proces van afwijzing als volgt. Als mensen op een van deze thema's afwijken van wat mensen denken dat "normaal" is, zal men daar doorgaans een zekere emotionele afkeer voor hebben. Dit is een psychologische *fight or flight* reactie: de neiging om te gaan vechten of vluchten als men zich bedreigd voelt. Deze reactie is natuurlijk, en voor de mens van groot belang om te overleven. Immers, als men werkelijk bedreigd wordt, kan men zich alleen handhaven door te vechten, of als men niet sterk genoeg is, door te vluchten.

Maar de *fight or flight* reactie is een primitieve emotie, een eerste ongedifferentieerde respons op een "vreemde" stimulus. In onze moderne wereld komen we aan de lopende band nieuwe en relatief vreemde impulsen tegen, en het is niet erg behulpzaam bij het overleven om alleen maar te reageren op basis van de primaire *fight or flight* reactie. We zullen moeten nadenken om vreemde signalen een plaats te geven in ons gevoelsstelsel, en in ons waarden- en normenpatroon.

Als onze waarden en normen aangeven dat *fight or flight* een terechte reactie is, volgt meestal angstig, afwijzend of agressief gedrag. Als een negatieve emotie vaak optreedt, kan daarin een patroon ontstaan. Zo'n patroon heet een houding of attitude. Vaak zullen mensen hun positieve of negatieve reacties na enige tijd onderbouwen en verdedigen met cognitieve en rationele argumenten. Als een negatieve houding langere tijd bestaat, gaat deze een eigen leven leiden, en is er geen echt "vreemde" impuls meer nodig om afwijzing op te roepen. Afwijkingen van het eigen waarden en normenpatroon kunnen dan, standaard tot een negatieve reactie leiden.

Een dergelijke negatieve reactie komt vaker voor bij lager opgeleiden dan bij hoger opgeleiden. Dat komt waarschijnlijk omdat meer opleiding bijdraagt tot het meer flexibel omgaan met je eigen waarden en normen. Uit vele onderzoeken blijkt dat de meeste Westerse opleidingen er op gericht zijn de flexibiliteit en de mobiliteit van cursisten te bevorderen. De meeste Westerse definities van intelligentie zijn ook gebaseerd op het geestelijke wendbaar zijn, het kunnen oplossen van nieuwe problemen in nieuwe situaties. Lager opgeleiden leggen de grens van wat zij kunnen accepteren aan "vreemde" impulsen daarom dicht bij wat hen bekend voorkomt. Hoger opgeleiden schorten hun oordeel vaak lang op, maar hebben geregeld de neiging om daarin hun eigen emoties te vergeten en hun grenzen niet zuiver te stellen. Daardoor kunnen hoger opgeleiden, na enige tijd "tolerant op afstand" te zijn geweest, merken dat hun werkelijke emotie geen pas heeft gehouden met hun aangeleerde (schijn)tolerante houding. Op dat moment kan de (schijn)tolerantie ook bij hen omslaan in agressieve afwijzing.

Negatieve houdingen leiden vroeg of laat tot negatief gedrag. Dit kan uiteenlopende gradaties hebben. Negatief gedrag kan zijn:

- sociale afstand houden van afwijkende personen;
- het ontzeggen van rechten;
- pesten;
- afwijkend gedrag verbieden;
- geweld.

Naarmate de negatieve houding sterker is en de negatieve emoties gerechtvaardigd aanvoelen, kan het gedrag negatiever uitpakken. Echt geweld komt meestal pas voor als niet alleen individuen negatieve gevoelens hebben, maar deze ook ondersteund worden door de sociale groep waarin zij geworteld zijn.

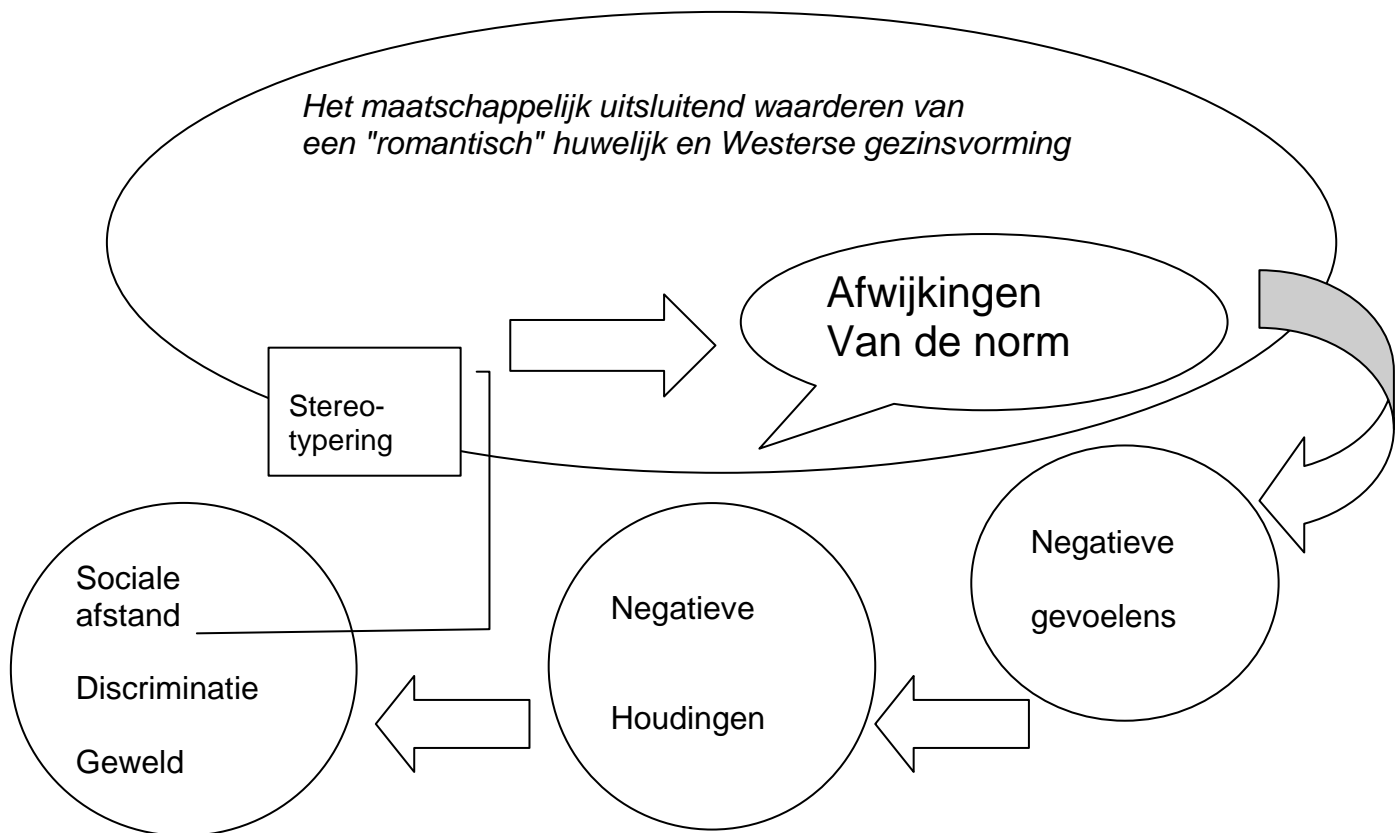
Sociale afstand komt daarentegen zeer breed voor. Dit is ook de hefboom waarmee een "viciuze cirkel van intolerantie" op gang wordt gebracht. Door sociale afstand leren mensen hun slachtoffers minder goed kennen: ze zetten ze immers op afstand. Dat leidt er toe dat men deze mensen na verloop van tijd niet meer ziet zoals ze zijn, maar vager en schetsmatig. Men *stereotypeert* hen, dat wil zeggen, men bouwt een schetsmatig beeld op van hoe "zulke personen" (personen die afwijken op een van de thema's) en gaat vervolgens bij het waarnemen van het betreffende slachtoffer zoeken naar aspecten die aan dit beeld voldoen. Op basis daarvan reageert men op het slachtoffer. Dat is pijnlijk voor het slachtoffer, omdat er slecht op een deel van diens persoonlijkheid wordt gereageerd. Maar tegelijkertijd kan het ook een erkenning zijn voor juist dat deel van de persoonlijkheid, dat taboe is. Al is het misschien alleen negatieve erkenning.

Als stereotypering systematisch gebeurt, is het voor het slachtoffer vrijwel onmogelijk om aan zich niet te gedragen volgens het gewenste beeld. Veel Westerse mensen geloven dit niet, omdat men zo is opgevoed met het ideaal dat iedereen individuele vrije keuzes moet maken. Geef een kennis echter eens de opdracht u 10 minuten lang u te benaderen alsof u zich gedraagt volgens een bepaald stereotype. Laat u niet vertellen welk stereotype uw kennis in gedachten heeft. U zult zien hoe gefrustreerd u zich voelt en hoe moeilijk het is u aan het starre beeld van een ander te onttrekken. Vele minderheden, maar ook vrouwen, maken van de nood een deugd door elementen van het stereotype te adopteren en uit te bouwen tot een eigen identiteit. Zo voldoet men deels aan de

verwachtingen van anderen, en deels kan men de eigenheid benadrukken in de aspecten waarop men afwijkt van de algemene waarden en normen. Er zijn veel mensen die dit doen zonder het zich bewust te zijn. Anderen, die meer inzicht hebben verworven, kunnen "spelen" met waarden, normen en identiteit. Op die manier kan men een grotere speelruimte voor eigen keuzes verwerven.

Voor mensen die hun stereotype waarneming als "waar" beschouwen, zijn de in hun ogen stereotype en dus meer afwijkende gedragingen echter des te afschrikwekkender. Met name als men denkt dat de afwijkende gedragingen eigen keuzes zijn, is de afwijzing groter. Grotelijke stereotyperende beelden leiden bij zulke mensen dus tot een felle *fight or flight* reactie. Daarmee komt een zichzelf versterkende vicieuze cirkel van intolerantie op gang (zie figuur 1).

Figuur 1: De vicieuze cirkel van intolerantie

Dit alles bij elkaar beziend, kunnen we ontmoedigd raken en ons afvragen wat wij met onze beperkte tijd kunnen bereiken. Hoe kunnen wij eraan bijdragen dat een dergelijke spiraal wordt doorbroken? Het eerste deel van het antwoord daarop is dat we ons niet te hoge doelen mogen stellen. Het tweede deel is dat we het stapje voor stapje moeten aanpakken.

Bijstellingen in waarden en normen gaan geleidelijk doordat mensen wennen aan verandering, en als mensen vaardigheden hebben om met veranderingen om te gaan. Onderwijs kan aan het verwerven van deze vaardigheden bijdragen. Kinderen leren zulke vaardigheden niet in een les of zelfs maar in een jaar. Het is belangrijk om het omgaan met verandering te stimuleren door de doelen en werkwijzen over meerdere jaren te faseren. Korte en massieve interventies zullen de zaken niet op langere termijn veranderen. Onze taak is het vinden van de hefboomen in het onderwijs waarbij we met een minimale energie, over een langere periode, een groter resultaat kunnen bereiken. In het volgende hoofdstuk lichten we toe hoe in het pakket "Leefvormen" deze doelen zijn geformuleerd en hoe zij spiraalsgewijs door het hele primair onderwijs zijn uitgewerkt.

Hoofdstuk III: Hoe geven we les?

Empowerment Lifestyle Services ontwikkelde in 1997-98 een lespakket voor het primair onderwijs waarmee docenten kunnen werken aan de nuancering van onfunctionele normen rond seksuele voorkeur, sekse rolgedrag, leeftijden en afwijken van de groep. Met dit pakket ("Leefvormen") streefde Empowerment naar een verbetering van de onderbouwing bij het werken aan diversiteit en emancipatie.

In dit hoofdstuk gaan we in op hoe "Leefvormen" is ontwikkeld en onderbouwd. Daardoor krijgt u een inzicht in hoe u de theoretische noties uit de vorige hoofdstukken kunt vertalen naar een praktische educatieve aanpak. Allereerst gaan we in op de seksuele en relationele ontwikkeling van de leerlingen. Dat is immers de basis waar wij met educatie moeten starten. Vervolgens geven we aan hoe we doelen rond waarden en normen stapsgewijs kunnen opbouwen. Tenslotte laten we zien hoe deze uitwerking van algemene doelen in het kader van de vier emancipatie- en diversiteitsthema's vorm kunnen krijgen in een spiraalsgewijs leerplan.

De seksuele en relationele ontwikkeling van kinderen

Het is van groot belang nauw aan te sluiten op de cognitieve, affectieve en sociale ontwikkeling van kinderen bij het plannen van doelen en het uitwerken van programma's. In het primair en secundair onderwijs maken kinderen een enorme ontwikkeling door, waarin de basis wordt gelegd voor latere gevoelspatronen, houdingen en gedrag. Wij onderscheiden hier vijf fasen in de ontwikkeling van kinderen: het leren kennen van sekseverschillen, het leren omgaan met groeiprocessen, het ontwikkelen van een seksuele identiteit, en het ontwikkelen van een leefstijl.

Ontwikkeling in de onderbouw

In de onderbouw leren kinderen de verschillen tussen jongens en meisjes, en tussen mannen en vrouwen kennen. Het gaat niet alleen om biologische sekseverschillen, maar misschien wel vooral om de daarbij te verwachten rolpatronen. De kinderen zijn open en ontdekken de wereld. Zij experimenteren met mannen- en vrouwenkleden en veroordelen verschillen en afwijkingen nog niet.

Ontwikkeling in de middenbouw

In de zogenaamde middenbouw leren kinderen leren verschillende soorten relaties kennen. Ze leren het verschil tussen "liefde" en "vriendschap" en proberen vorm te geven aan deze begrippen. Ze leren ook in groepen met elkaar om te gaan. Daarbij hoort het onderscheid wie er bij de eigen groep hoort en wie niet. Het experimenteren met onderscheid leidt tot geregeld tot afweer, bijvoorbeeld door pesten of uitsluitingsgedrag. De eerste stereotypen ontstaan. Nu ze goed op de hoogte zijn van rolpatronen, kunnen de kinderen verder leren hoe zij het onderscheid tussen de seksen in het omgaan met elkaar kunnen vormgeven. Daardoor komt de verhouding tussen jongens en meisjes onder druk: jongens gaan meisjes stom vinden en vice versa.

Ontwikkeling in de bovenbouw

In de bovenbouw van de basisschool en de onderbouw van het voortgezet onderwijs leren jongeren hun eerste seksuele gevoelens kennen en doen hun eerste pogingen om vorm te geven aan een seksuele identiteit. In deze periode kijken jongeren de kunst af van anderen, en identificeren zij zich met rolmodellen, zoals populaire leeftijdsgenoten, popsterren, sporthelden, en docenten. De jongeren zijn zodanig met hun eigen ontwikkeling bezig, dat de sociale contacten soms moeizaam verlopen. Deze periode is voor hen zo onzeker dat men afwijkend gedrag sterk veroordeelt.

Ontwikkelingen na de basisschool

Als de grote onzekerheden voorbij zijn en jongeren meer zelfstandigheid verwerven, geven zij verder vorm aan hun identiteit en seksualiteit in interactie met andere jongeren. De sociale verhoudingen komen in deze fase meer centraal te staan. Jongeren ontwikkelen voorkeuren, contacten en gedragspatronen die men tezamen een leefstijl zou kunnen noemen. Zodra hun identiteit en leefstijl enigszins stabiliseren, ontstaat ruimte voor tolerantie ten opzichte van andere identiteiten en leefstijlen.

Voor de overzichtelijkheid presenteren wij deze ontwikkeling in het volgende schema:

Leeftijd	Thema	Toelichting
Ca. 4-6 jaar	Sekseverschillen	Kinderen leren sekseverschillen en rolpatronen. Afwijkingen worden nog niet veroordeeld.
Ca. 7-10 jaar	Groepsproces	Kinderen leren verschillen in relaties. Het experimenteren met onderscheid leidt tot afweer. De verhouding tussen jongens en meisjes komt onder druk en kinderen experimenteren met uitsluitingsgedrag.
Ca. 11-15 jaar	Seksuele identiteit	Jongeren leren seksuele gevoelens kennen. Eerste pogingen om vorm te geven aan eigen identiteit. Afwijkend gedrag wordt sterk veroordeeld.
Ca. 16-21 jaar	Leefstijl	Jongeren geven vorm aan hun identiteit en leefstijl. Als zij zich daarbij meer zeker voelen, ontstaat ruimte voor tolerantie ten opzichte van afwijkende leefstijlen.

De bovengenoemde langzame ontwikkeling leidt na verloop van tijd tot het uitsluitend waarderen van een romantisch huwelijk en Westerse gezinsvorming. Deze waarden doordrenken ons en de maatschappij om ons heen. Het is daarom niet waarschijnlijk dat we dit proces door middel van een enkele les of zelfs met een lessenserie zouden kunnen doorbreken. Het spreekt daarom vanzelf dat we attitudeverandering alleen maar met hele kleine stapjes kunnen bereiken.

Het stapsgewijs nastreven van affectieve doelen

Diverse onderwijskundigen hebben moeite gedaan om in kaart te brengen hoe docenten onderwijsdoelen in stappen kunnen bereiken. Een aantal van hen heeft daartoe een *taxonomie* geformuleerd. Een taxonomie is een model waarin men aangeeft hoe men doelen in een hiërarchische volgorde zou kunnen bereiken. Voor deze gelegenheid hebben wij de taxonomie van Kratwohl gebruikt. Kratwohl heeft onderwijsdoelen in drie domeinen gerangschikt:

- het psychomotorische domein
- het cognitieve domein
- het affectieve domein

In het psychomotorische domein zijn de doelen ondergebracht voor handvaardigheden en andere fysieke vaardigheden. In het cognitieve domein gaat het om doelen voor het verwerven van kennis en inzicht. Het affectieve domein heeft betrekking op doelen rond emotionele vaardigheden en waardenontwikkeling.

Voor ons is de taxonomie voor het *affectieve* domein van groot belang. Kratwohl stelt dat men in dit domein, globaal genomen, vijf grote stappen kan maken:

1. aandacht
2. interesse
3. waardering
4. organisatie
5. karakterisering

Eerste stap: aandacht

Kratwohl stelt dat de allereerste stap is dat de leerlingen *aandacht* moeten hebben voor het onderwerp waarover ze gaan leren. In het begin gaat het nog om een passieve aandacht, waarbij de docent een aandragende rol heeft. Zo kunt u kinderen zich laten verkleden en daarbij expliciet vragen stellen over of zij zulke (mannen of vrouwen) kleren vaker dragen en wat ze mooi en prettig vinden om te dragen. Dan vestigt u de aandacht op het feit dat men een bepaalde waardering kan toekennen aan manieren van kleden. In de onderbouw kan men reeds beginnen met aandacht creëren voor basisverschillen tussen seksen en basisregels voor de tolerante omgang met elkaar.

Tweede stap: interesse

Als tweede stap kunnen kinderen *interesse* krijgen voor het onderwerp. Interesse is een intrinsieke motivatie: het gaat hier dus actieve aandacht. Interesse kan men "kweken" door kinderen prikkelende vragen te stellen, of hen creatieve opdrachten te geven. Het werkt ook goed om in te gaan op onderwerpen waar zij zelf mee bezig zijn. Waar het om gaat is een kader te bieden waarbinnen kinderen zich kunnen uitleven. Daarbij is het van belang een veilige sfeer te creëren, anders kan een prikkeling makkelijk bedreigend overkomen.

Derde stap: waardering

Nadat de leerlingen geïnteresseerd zijn geraakt, kunnen zij een eigen *waardering* of mening over het onderwerp ontwikkelen. Dit kan zowel een positieve- als een negatieve mening zijn. In het Nederlandse onderwijs zal men over het algemeen niet proberen leerlingen bepaalde waarden "over te dragen", maar werken aan het bewust maken van leerlingen omtrent hun eigen waarden en normen. Dit noemt men wel waardenoriëntatie. In de bovenbouw van de basisschool beginnen kinderen hun eigen meningen te differentiëren van die van anderen en van hun ouders en is het goed deze ontwikkeling te ondersteunen. Zo kan de docent meningsverschillen onderling of tussen generaties, over vriendschap of rolpatronen bespreken.

Vierde stap: organisatie

Als jongeren eigen meningen over een thema hebben ontwikkeld, kunnen ze deze in verband gaan brengen met andere waarden, die men reeds eerder had ontwikkeld. De *organisatie* van een waardensysteem zorgt ervoor dat de diverse meningen en gevoelens met elkaar gaan samenhangen. Door "nieuwe" meningen in een bredere context te plaatsen kunnen de jongeren vanuit hun meer samenhangende waardensysteem ook beter reageren op nieuwe situaties. Zo kan men leren dat het stellen van een directe vraag aan iemand van een andere cultuur soms niet goed werkt, als het in zo'n andere cultuur ongeleefd is om meteen "ja" of "nee" te zeggen. Een bewuste leerervaring over dit aspect kan ook gebruikt worden in nieuwe situaties.

Het kan zijn dat de "nieuwe" mening niet helemaal "past" in het bestaande waardensysteem van de jongere. Zo kan bijvoorbeeld een Turkse jongen van mening zijn, dat meisjes zichzelf geëmancipeerd mogen of moeten gedragen, maar een hele andere houding aannemen als het gaat over zijn toekomstige vrouw. Dan moet de jongere kiezen: óf de nieuwe mening wijzigen en aanpassen aan de bestaande waarden, óf het waardensysteem bijstellen zodat de nieuwe mening erin past. Dit spannende proces vindt met name plaats in de identiteitsvormende fase, dus in de middelbare school leeftijd.

Vijfde stap: karakterisering

Als vijfde en laatste stap kan men leren de eigen mening en waarden consequent in gedrag om te zetten. Dan gaan de eigen mening deel uitmaken je iemand karakter: vandaar het woord *karakterisering*. De meest vormende periode hierbij is de fase waarin jongeren een leefstijl ontwikkelen, dus na de middelbare schoolperiode.

Deze beschrijving is noodgedwongen schematisch. In de praktijk zullen we zien dat we soms, met name bij oudere leerlingen, heel snel door de eerste doelen heen kunnen schieten. Dat kan met name als we goed aansluiten op bestaande tolerante en emancipatorische waarden. Daarom is de taxonomie met name handig als reminder voor *wat we niet mogen vergeten*. Want als er geen "voorwerk" is geweest, kunnen we gemakkelijk vastlopen. Als er bijvoorbeeld nooit aandacht is besteed aan verschillende soorten leefvormen en kinderen zijn ook niet echt geïnteresseerd in diversiteit, dan kunnen we bij twaalfjarigen niet zomaar beginnen aan het formuleren van eigen meningen over alternatieve leefwijzen.

Spiraalsgewijs werken aan educatie rond leefvormen

De taxonomie van Kratwohl passen wij toe op de vier clusters van normen die kunnen leiden tot het uitsluitend waarderen van een romantisch huwelijk en Westerse gezinsvorming. Daardoor ontstaat allereerst meer inzicht in doelen die passen bij het ontwikkelingsniveau van kinderen. Daarnaast kunnen we doelen die passen bij de vier diversiteitsthema's uitwerken naar een lesprogramma. Door dit gespreid over de basisschoolperiode te doen, komen we tot een spiraalsgewijs leerplan. Wij denken dat basisscholen vooral een rol kunnen spelen bij het bereiken van de eerste drie stappen in de taxonomie. Aandacht krijgen en interesse wekken zijn algemeen aanvaarde doelen in het primair onderwijs. In de bovenbouw is er ook ruimte voor meningsvorming, hoewel op veel scholen wellicht de voorbereiding in onder- en middenbouw, en de samenwerking met ouders nog onvoldoende is om echte eigen meningsvorming over leefwijzen en tolerantie te bereiken. Het plaatsen van eigen meningen binnen een kader, en karakterisering passen niet meer bij de cognitieve en emotionele ontwikkeling van basisschoolleerlingen. Deze doelen moeten we overlaten aan het middelbaar- en beroepsonderwijs.

Ter herinnering: de vier thema's waren:

- al dan niet bewust afwijken
- sekserollen
- leefstijlen, relaties en seksualiteit
- seksuele voorkeur

Op deze thema's zullen we kort aangeven welke doelen we zou kunnen nastreven.

Relevante thema's in de onderbouw

In de onderbouw zijn de kinderen nog bezig basisonderscheid te leren tussen seksen en rolgedrag. Het is dus zinnig om hierop aan te sluiten. Veel meer dan aandacht vragen kunnen we echter nog niet. Op de thema's "leefstijlen, relaties en seksualiteit" en sekserollen beleven de kinderen al veel, hoewel veel volwassenen dat vaak niet echt erkennen. Kinderen spelen wel met zichzelf en hebben vriendschappen en verliefdheden, maar deze spelen zich binnen een heel ander begripkader af dan wij als volwassenen hebben geleerd in de loop van onze ontwikkeling. Op een speelse manier tasten de kinderen in de onderbouwleeftijd reeds af welke manieren er zijn. De manier waarop opvoeders daarop reageren is deels bepalend voor de verdere ontwikkeling. Een meer open houding naar de experimenten van kinderen en duidelijke grenzen en richtlijnen voor het omgaan met angst, teleurstelling en agressie kunnen kinderen helpen zich meer tolerant te ontwikkelen. Concrete voorbeelden van diverse leefwijzen zijn belangrijk.

Relevante thema's in de middenbouw

In de middenbouw komt het "afwijken van de groep" voorop in de belangstelling. Dit sociale thema is zo breed dat het gemakkelijk is om het op diverse creatieve manieren uit te werken. Er is veel materiaal op de markt om hier in het onderwijs wat aan te doen, bijvoorbeeld over pesten. Wij raden echter aan om niet alleen de "negatieve" invalshoek van pesten te hanteren, maar vooral ook te bekijken hoe de school de actieve interesse voor het functioneren in groepen en in vriendschappen kan bevorderen. Daarnaast is het belangrijk te realiseren dat pestprogramma's zich meestal beperken tot eenvoudige groepsconflicten en uitsluitingsmechanismen. Deze programma's maken vaak geen onderscheid tussen zulke algemene groepsprocessen (pesten wegens flaporen, bril dragen enzovoorts) en maatschappelijke uitsluitingsprocessen (zoals vrouwen-, rassen en homodiscriminatie). Het is belangrijk om in de school te bespreken hoe men als school met zowel "eenvoudige groepsconflicten", als met structurele discriminatie zal omgaan. In de middenbouw blijven ook de thema's uit de onderbouw aandacht krijgen. Seksualiteit, relaties en sekserollen krijgen nu echter ook een meer sociale dimensie. Hier kan men dus naar verdieping toewerken.

Relevante thema's in de bovenbouw

In de bovenbouw kunnen docenten beginnen met het kinderen helpen ontwikkelen van hun mening en van waardering. Bovenbouwleerlingen staan aan de start van hun puberteit en beginnen met een nieuwe belangstelling te kijken naar hoe anderen relaties en seksualiteit vormgeven. Zij beginnen meningen te ontwikkelen, maar moeten nog leren hoe deze respectvol te uiten. Seksuele voorkeur speelt reeds, hoewel de meeste kinderen nog niet de juiste woorden kennen om hun gevoelens en ervaringen te benoemen. In deze fase kunnen docenten de kinderen de volwassen woorden voor seksualiteit leren en kunnen zij basiskennis en -vaardigheden aanreiken die de jongeren bij hun eerste verliefdheden en bij hun identiteitsontwikkeling nodig hebben. Omdat de komende periode voor veel jongeren er een van verwarring en twijfel kan zijn, is het nuttig om hen te helpen hoe met onzekerheid om te gaan.

De hoofddoelen staan samengevat in het bijstaande schema.

Leeftijd	Schoolfase	Doelen
Ca. 4-6 jaar	Onderbouw	<ul style="list-style-type: none"> ☐ Verschillen tussen seksen en rolgedrag leren kennen. ☐ Open leren staan voor verschillen. ☐ Basisregels leren voor omgaan met angst, teleurstelling en agressie.
Ca. 7-10 jaar	Middenbouw	<ul style="list-style-type: none"> ☐ Geïnteresseerd raken in verschillen onderling, tussen jongens en meisjes, tussen liefde en vriendschap.
Ca. 11-15 jaar	Bovenbouw Voortgezet Onderwijs	<ul style="list-style-type: none"> ☐ Verschillen tussen leefvormen kunnen benoemen en waarderen. ☐ Positieve en negatieve meningen en gevoelens met respect kunnen uiten. ☐ Leren omgaan met onzekerheid.
Ca. 16-21 jaar	Voortgezet Onderwijs	<ul style="list-style-type: none"> ☐ Leren omgaan met nieuwe situaties. ☐ Tolerante grondhouding.

In elke bouw komen dezelfde thema's terug, maar steeds op een ander en hoger niveau. De bedoeling van dit soort opbouw is dat men meer geleidelijk kan werken aan vaardigheden en respectvolle houdingen. Een dergelijk zich op steeds hogere niveaus herhalend curriculum noemt men ook wel een spiraalvormig leerplan.

Eigen invulling nodig

Scholen kunnen zelf kiezen hoe met de invoering van een spiraalvormig leerplan te beginnen. Sommige zullen kiezen voor een geleidelijke start van onderaf aan, dus door te beginnen met onderbouw. Op die manier kunnen docenten met dezelfde kinderen voortbouwen op eerdere ervaringen. Dit is echter een langdurig proces: de invoering zal op die manier in principe net zo lang duren als de schoolcarrière van de leerlingen.

Andere scholen zullen juist eerst willen experimenteren met de bovenbouw, omdat daar vaak al wat meer ervaring is bij kinderen rond onderwerpen als relaties en groepsprocessen. Het kan ook zijn dat bovenbouwdocenten meer zelfvertrouwen hebben rond het behandelen van deze thema's, of dat er vanwege de aansluiting op het voortgezet onderwijs meer adequate externe ondersteuning gericht op de hogere groepen mogelijk is. In dit geval kan het wel zijn dat de docenten tijdens de invoering merken dat niet alle doelen even goed worden bereikt, omdat toch een deel van de nodige voorbereiding ontbreekt.

Kortom, aan elke vorm van werken zitten voor- en nadelen. Gelukkig is het meer effectief werken aan diversiteit en emancipatie niet afhankelijk van planmatige invoering van spiraalvormige leerplannen. We noemen het principe hier met name omdat het een sterke manier is om te kijken naar continuïteit binnen de school. Empowerment heeft het principe als ondersteunend ervaren bij het ontwikkelen van het lespakket "Leefvormen". Wellicht kan het uw school helpen om eens te reflecteren over het eigen aanbod.

Hoofdstuk IV: Hoe voeren we kringgesprekken?

In sommige scholen zal het systematisch invoeren van een spiraalvormig leerplan een brug te ver zijn. Ook kan het zijn dat docenten ervoor kiezen om de bespreking van relaties, seksualiteit, diversiteit en respect via kringgesprekken eerst een keer uit te proberen voordat ze er een complete lessenserie aan wijden. En natuurlijk kan het zo zijn dat u als docent in kringgesprekken te maken krijgt met spontane vragen en opmerkingen over diversiteit en emancipatie.

Leefvormen kunnen via verschillende aanleidingen op tafel komen, of door u bewust aan de orde worden gesteld. In dit hoofdstuk geven we een aantal mogelijke aanleidingen en suggesties voor hoe docenten het onderwerp in een kringgesprek zouden kunnen behandelen. We houden daarbij de indeling in onder- midden- en bovenbouw, en de vier thema's aan die we ook in het lespakket hebben gehanteerd. Dit hoofdstuk heeft daarom paragrafen over de onderbouw, de middenbouw en de bovenbouw. Dit maakt het ook gemakkelijk voor u om achtergrondinformatie op het niveau van uw kinderen na te slaan.

Binnen elk van deze paragrafen besteden we aandacht aan de vier thema's die we hebben onderscheiden in onze theorie: afwijkend gedrag, sekserolgedrag, seksualiteit en leefwijzen, en seksuele voorkeur. Bij elk thema besteden we aandacht aan:

- wat de ervaring van leerlingen is
- welke discussiethema's daaruit voortkomen
- welke vragen u kunt verwachten
- welke vragen u zelf kunt stellen
- welke aanvullende werkvormen u kunt gebruiken als aanvulling op een kringgesprek of als overstap naar een lessenserie.

Kringgesprekken in de onderbouw

In de onderbouw zijn kinderen nog in het begin van hun cognitieve ontwikkeling. Ze kijken veel om zich heen en in hun spel proberen zij te imiteren wat zij zien. Door te imiteren voelen ze wat ze prettig vinden en wat ze niet prettig vinden, en ervaren daarbij ook de mening van volwassenen en elkaar. De omgeving en opvoeders sturen daarbij voor een belangrijk deel de gevoelens die kinderen mogen ervaren.

Afwijkend gedrag

Voor het leren omgaan met een diverse omgeving, is een tolerante grondhouding nodig. In de onderbouwleeftijd leggen we daarvoor, of voor intolerantie, reeds het fundament.

Als opvoeders kinderen alleen veiligheid bieden als zij stereotypen of patronen imiteren, of uitsluitend als zij aan strikte normen voldoen en bepaald gedrag vertonen, zullen de kinderen zich alleen dáárbij veilig voelen. Maar als hun opvoeders hun ook veiligheid laten ervaren bij het experimenteren met minder gebruikelijke situaties en gedragingen, dan zullen ze in hun latere leven meer zelfvertrouwen en meer respect voor diversiteit kunnen opbrengen.

Belangrijke gespreks- en spelthema's in deze periode zijn waarden, normen en vriendschap. Waarden en normen kan men niet bespreken op een abstract niveau, maar wel op het niveau van ervaringen en gevoel. Zo kan men spelen met verschillen tussen mensen in uiterlijk en leefstijl. Met name rond het thema vriendschap kan men waarden en normen rond relaties op een persoonlijk niveau bespreken. Vragen die men in een kringgesprek zou kunnen stellen zijn bijvoorbeeld:

- Heb jij wel eens een heftige mening over iets?
- Wat mag wel en wat mag niet?
- Wat is een echte vriend?
- Kun je maar één goede vriend hebben of kun je meerder goede vrienden hebben?
- Moet je iedereen gelijk behandelen of behandel je iedereen anders?
- Welke dingen speel je na?

- Waar heb je dit voorbeeld gezien?
- Kan je dit ook op een andere manier spelen? Hoe voelt dat?

Als uitbreiding op een kringgesprek kan men in de poppenhoek of als toneelspel verschillende soorten gezinnen naspelen, of verschillende soorten vriendschap uitbeelden. Ook kan men de kinderen eenvoudig laten oefenen met hoe je beleefd tegen elkaar kunt doen, of hoe je juist in meer persoonlijke verhoudingen niet altijd beleefd hoeft te zijn. De docent kan ook verkleedpartijen organiseren, waarbij men kan variëren dat de kinderen zichzelf aankleden, of zich laten aankleden door anderen. Bij de meeste van deze oefeningen of spelletjes kan men nabespreken of de kinderen zich daarbij al dan niet prettig voelen. Als de kinderen zich niet prettig voelen, kan de docent zich afvragen hoe zij of hij de veiligheid nog verder kan verbeteren.

Sekserolgedrag

Met name als de opvoeders nog een sterk traditionele leefstijl hebben, zullen kinderen in hun spel stereotype sekserollen imiteren. Het spelen van zulke rollen is in dat geval voor het kind van groot belang om zich veilig te voelen. Het spelen van strikte rolpatronen wil echter niet zeggen dat gevoelens daaromtrent op dat moment al onderdeel uitmaken van het karakter van het kind. Het gaat vooral om imitatie. Dit blijkt onder andere als kinderen absoluut nog niet voldoen aan allerlei maatschappelijke verwachtingen als ze op hun manier verliefd worden. Ze kunnen verliefd worden op zowel mannen als vrouwen, en zowel op volwassenen als op andere kinderen.

Als opvoeders of docenten te maken hebben met een startsituatie waarin kinderen vrijwel uitsluitend traditionele opvattingen laten zien, is het contraproductief deze op een radicale manier te doorbreken. Een "doorbrekende" benadering kan gemakkelijk ten koste van de veiligheid gaan, en dan is men nog verder van huis. Het ervaren van veiligheid en leren van zelfvertrouwen in deze leeftijd is de basis van later zelfbewustzijn en tolerantie. In een traditionele context gaat het er in eerste instantie om dat de docent of opvoeder enige nuancering aanbrengt.

Dit kunnen docenten met name doen door alternatieven te laten zien. Wij denken dat het tegengaan van traditioneel rolgedrag niet werkt. Als we nastreven dat kinderen ruimte krijgen voor het ontwikkelen van hun eigen opvattingen, dan moeten we ook de ruimte geven om te experimenteren met traditionele rolopvattingen. Zeker als de ouders traditionele opvattingen het meest sanctioneren, moeten kinderen ook ervaren in hoeverre de spanning van het afwijken, opweegt tegen de veiligheid de ouders thuis bieden door middel van traditionele opvattingen.

Gespreksthema's in deze periode rond sekserolgedrag zijn vooral het basisonderscheid en de overeenkomsten tussen mannen en vrouwen, op biologische gebied en andere terreinen. Veel docenten die meer diversiteit nastreven, voelen zich niet prettig bij het nadrukkelijk beschrijven van verschillen tussen mannen en vrouwen. Dat kan aanvoelen als het bevestigen van de bestaande norm: bevestig je een regel niet door hem uitgebreid aandacht te geven? Wij geloven niet dat dit altijd zo werkt. Er bestaat immers in werkelijkheid een zekere rolverdeling. Ontkenning daarvan is niet functioneel. Docenten en opvoeders moeten de kinderen niet alleen ruimte bieden voor eigen keuzes, maar ook leren omgaan met de wereld zoals deze werkelijk is. Dat kunnen we doen door de werkelijkheid kritisch te bekijken en te onderzoeken.

Hier stuiten we op onze eigen socialisatie en waarneming. Probeer u uw werkelijkheid eens te beschrijven. Stel uzelf eens de vraag wat echt mannelijk en echt vrouwelijk is? In de afgelopen dertig jaar zijn veel, aan mannen en vrouwen toegeschreven rollen, in twijfel getrokken. De meeste mensen maken nog steeds een biologisch onderscheid tussen mannen en vrouwen, maar zelfs deze "zekerheid" raakt aangetast door de steeds meer zichtbare ervaringen van transseksuelen en transgenders. Het is goed om af en toe stil te staan bij hoe uzelf hierover denkt.

Dit denkproces kunt u niet met onderbouwde kinderen herhalen, maar is wel belangrijk voor uzelf om helder te hebben hoe u in een gesprek of als begeleider bij een spel kunt reageren. In uw relatie met de kinderen is het minder belangrijk om hen informatief duidelijk te maken wat het verschil is tussen mannen en vrouwen. Het gaat erom gezamenlijk met hen de werkelijkheid te verkennen, en na te gaan welke variaties zij om zich heen zien. Uw zelfreflectie dient ertoe om, ook als we zelf zijn opgevoed met relatief rigide rolpatronen en misschien automatisch denken in tweedelingen als: man/vrouw, actief/passief, of sterk/zwak, te proberen ook open te staan voor variaties en schemergebieden. Door echt open te staan kunnen we dezelfde vragen die we aan onszelf stellen, ook aan de kinderen stellen. Vertaald naar hun niveau gaat het dan om eenvoudige vragen als:

- Wat verwacht je van een jongen, wat verwacht je van een meisje?

- Welke taken denk je dat typisch voor een jongen zijn of voor een meisje?
- Welke kleding vind je leuk, welke activiteiten, waarom?
- Wat kan een meisje later voor beroep kiezen, wat een jongen?
- Waarom denk je dat dit jongensachtig of meisjesachtig is?

Kinderen zullen vooral antwoorden geven die verwijzen naar voorbeelden in de omgeving. Het is daarom belangrijk om anderen in de groep naar voorbeelden van variaties te vragen, en als deze niet komen, zelf concrete alternatieve voorbeelden voorhanden te hebben.

Als aanvullende werkvorm kunt u bijvoorbeeld voorwerpen uit de klas, of meegenomen van thuis, laten categoriseren als bruikbaar voor mannen of vrouwen. Ook is het in de onderbouw al goed om reeds op eenvoudig niveau te beginnen met seksuele voorlichting en biologische verschillen tussen jongens en meisjes te bespreken. Hiervoor kunt u tekeningen gebruiken of kleurplaten. Voor kinderen die meer concreet materiaal nodig hebben, zijn ook foto's beschikbaar³.

Seksualiteit en leefwijzen

Tussen vier en zes jaar ontwikkelen kinderen voor het eerst een schaamtegevoel. Ze durven dan steeds minder bloot te zijn in het openbaar. Wel worden ze nieuwsgierig naar hoe anderen er bloot uitzien. Zoals vermeld, worden ze soms verliefd op anderen en melden soms enthousiast dat ze gaan trouwen met hun moeder, vader of met de lerares.

Gespreksthema's rond seksualiteit en leefwijzen in deze periode zijn bijvoorbeeld: verliefdheid, relaties, uit elkaar zijn, alleen zijn en schaamte. In zulke gesprekken kunt u de volgende vragen stellen:

- Wat voel je als je verliefd bent?
- Hoe lang duurt een relatie of vriendschap?
- Mag je nee zeggen tegen aanrakingen van anderen?
- Waarover schaamt je jezelf? Waarover schaamt je jezelf niet?
- Wat voel je als je jezelf schaamt?

In aanvulling op een kringgesprek kunt u eenvoudige seksuele opvoeding geven. U kunt met de groep doornemen welke namen er zijn voor geslachtsdelen en andere erogene zones van het lichaam. U kunt gemeenschappelijke namen afspreken die iedereen in de groep prettig vindt. Door middel van aanwijzen, tekenen of bekijken van kleurplaten kunnen kinderen nadenken over waar hun lekkere plekjes zitten. U kunt de kinderen laten beschrijven of tekenen wat hun gevoelens zijn als ze zich ergens aanraken. U kunt een simpele uitleg geven over de voortplanting en over wat ongewenste seksuele intimiteiten zijn. Verder kunt u een overzicht geven over welke verschillende relatievormen er zijn en uitleggen wat de verschillen zijn.⁴

---

³ "Geen kind meer" (Rutgers Consult), lespakket dat eigenlijk bedoeld is zijn voor geestelijk gehandicapten vanaf 12 jaar.

⁴ Een leuk voorlichtingsboek is: "Ik vind jou lief" van Sanderijn van der Doef en Marian Latour. In "Geboren worden" van Sheila Kitzinger en Lennart Nilsson, en in "Wij krijgen een baby" van Swanberg en Nilsson vindt u ook foto's van conceptie, zwangerschap en geboorte.

Seksuele voorkeuren

In de onderbouw leeftijd maken kinderen nog geen onderscheid tussen seksuele voorkeuren. Het begrip "seksuele voorkeur" zoals wij dat kennen en interpreteren, heeft overigens weinig te maken heeft met seksualiteit, en heeft vooral betrekking op identiteit. De identiteitsontwikkeling rond seksuele voorkeur begint bij de meeste jongeren pas serieuze vormen aan te nemen op hun vijftiende. In de onderbouw hebben kinderen daar vaak nog geen beeld van, behalve als zij in hun omgeving voorbeelden van homo- of lesbische paren zien.

De kinderen hebben vaak schetsmatige ideeën over romantiek en over gezinnen. Ze leven vooral in het heden en beelden over relaties en gezinnen hebben geen betrekking op hun eigen toekomst. Kinderen worden net zo makkelijk verliefd op iemand van het eigen geslacht als op iemand van het andere geslacht. Als kinderen verliefdheden tonen op iemand van het eigen geslacht, reageren volwassenen vaak lacherig, of ze negeren het.

Een bijdrage aan een meer gezonde ontwikkeling zou kunnen zijn om dit soort verliefdheden net zo serieus te nemen als verliefdheden op het andere geslacht. Als gesprekstema in deze situatie kan men het hebben over verliefdheid in het algemeen. Als andere kinderen afwijzend reageren of er is door ouders of opvoeders negerend of negatief gereageerd, kan men in een kringgesprek onderzoeken hoe dat ging en waarom.

Kringgesprekken in de middenbouw

In de middenbouw gaan kinderen meer sociaal leren. De kinderen denken steeds meer in termen van de groep waar je bij hoort, en de "anderen". Dit noemt men ook wel *ingroup* en *outgroup* denken. De meest mensen willen graag horen bij een groep, en het conformisme van kinderen kan stevige vormen aannemen. Ze willen er steeds meer hetzelfde uitzien als vrienden en kennissen. Men kijkt naar het voorbeeldgedrag van leeftijdsgenoten.

De kinderen gaan ook steeds meer spelen in seksespecifieke groepen. De jongens beginnen de meisjes stom te vinden en vice versa. De fysieke ontwikkeling van meisjes gaat sneller dan die van jongens, en de meiden raken dus enigszins voor op de jongens. De meisjes die verder zijn in ontwikkeling worden benijd door anderen. Door gedrag bij elkaar af te kijken, krijgen kinderen een meer duidelijk beeld van jongens- en meisjesgedrag. Als het gaat over de relaties, zijn kinderen al vaak bezig met fantaseren over verliefdheid. Op mensen van het andere geslacht, maar ook nog wel op personen van het eigen geslacht. Popidolen zijn belangrijk bij deze verliefdheden. De liefdes zijn vaak nog niet seksueel getint. Seksualiteit wekt wel steeds meer belangstelling op, maar heeft ook hele dubbele associaties. Het is onbekend, en als volwassenen erover praten lijkt het vaak iets dat vies en eng is. Maar ook spannend. De belangstelling gaat op deze leeftijd uit naar seksuele technieken van volwassenen, en niet naar het zelf hebben van seks op die manier. Op hun eigen wijze zijn kinderen echter wel meer dan vroeger bezig met seks. Sommige kinderen doen aan zelfbevrediging en prille gevoelens van verliefdheid zijn belangrijk. Door "doktertje" te spelen, experimenteren kinderen met lijfelijheid en erotiek. Dit soort zaken houden ze echter liever geheim. Omdat het schaamtegevoel zich verder ontwikkelt, praten en vragen kinderen minder over seks dan ze met een onbevengenen nieuwsgierigheid wellicht zouden doen.

Afwijkend gedrag

De toenemende tegenstelling tussen jongens en meisjes en het *ingroup* en *outgroup* gedrag maken dat groepsnormen, vriendschap, uitsluiting en onderlinge verschillen belangrijke discussiethema's zijn in deze fase. Vragen om deze discussie te beginnen zijn bijvoorbeeld:

- Wat is een echte vriend(in)?
- Wie zijn jou beste kennissen?
- Wie hoort er bij jou groep en wie niet?
- Waarom laat je sommige kinderen toe tot je groep?
- Waarom sluit je andere kinderen uit?
- Als je mensen niet bij de groep wilt hebben, hoe laat je dat merken?
- Gebeurt dat op een vervelende manier?
- Zou je zelf zo behandeld willen worden?
- Wat is pesten? Wat is "een grapje maken"?
- Wanneer wordt "een grapje maken" vervelend?

- Wat is discriminatie?
- Wat kun je terug zeggen als je gepest of gediscrimineerd wordt?
- Met wie verschil je van mening? Hoe ga je daarmee om?

Als u de discussie die voortkomt uit een kringgesprek verder wilt uitbreiden met werkvormen, kunt u de nieuwsgierigheid en het respect van kinderen stimuleren door oefeningen te doen, waarmee de kinderen verkennen hoe zij denken en hoe men in hun omgeving denkt over vriendschap, relaties, en verschillen tussen jongens en meisjes. Ook kunt u ze leren respect te hebben voor elkaar. Dit kan door regels af te spreken hoe je kunt omgaan met pesten en met agressie. Ook kunt u met de kinderen oefenen hoe je op een prettige manier belangstelling kunt tonen voor elkaar, en hoe je kunt omgaan met een emotionele afkeer van iets dat je vreemd vindt.

Sekserolgedrag

De toenemende verschillen tussen jongens en meisjes kunnen tot stereotiep gedrag leiden, en soms zelfs tot eerste vormen van seksdiscriminatie. Stereotypen, seksdiscriminatie en vriendschappen tussen jongens en meisjes, jongens en jongens, en meisjes en meisjes, zijn daardoor belangrijke thema's om te bespreken. Vragen die u zou kunnen stellen zijn:

- Welke verwachtingen hebben jullie van elkaar?
- Wat zijn verschillen tussen jongens en meisjes?
- Waarom zijn jongens / meisjes stom?

U kunt ontwikkelingsverschillen tussen jongens en meisjes toelichten. Als u het kringgesprek wilt voortzetten via werkvormen, kunt u in de middenbouw alvast beginnen om de woorden homoseksualiteit, heteroseksualiteit, transseksualiteit en biseksualiteit en travestiet uit te leggen. U kunt liefde, vriendschap, man-vrouw relaties, man-man relaties en vrouw-vrouw relaties met de kinderen nader verkennen met behulp van krantenknipsels, collages en tekeningen.

Seksualiteit en leefwijzen

Wat seksualiteit betreft zijn verliefdheid en volwassen seksualiteit interesse opwekkende onderwerpen. "Verliefdheid" gaat vooral over hoe je jezelf voelt, terwijl "seksualiteit" voor kinderen vooral vragen oproept over wat er gebeurt bij volwassenen. Vragen die u zou kunnen stellen over verliefdheid zijn:

- Wat voel je als je verliefd bent?
- Wat als de ander niet verliefd is op jou?
- Wat is liefdesverdriet?
- Als je verliefd bent, wil je dan ook vrijen?

Bij het bespreken van volwassen seksualiteit kunt u nagaan wat de kinderen werkelijk weten over wat er gebeurt bij seks. Los van de seks kunt u navragen wat kinderen al weten over de voortplanting. Afhankelijk van de groep kunt u in de kring of in gescheiden subgroepen, jongens en meisjes hierover informatie geven. U kunt er ook voor kiezen de informatie en bespreking van deze onderwerpen in kleine stukjes, gefaseerd aan te pakken. Naast het technische proces van seks of voortplanting is het wijs alvast toe te lichten wat menstruatie en zaadlozing is en hoe dat gebeurt. Verder is het belangrijk om aandacht te besteden aan seksueel geweld en aan wat ongewenste intimiteiten zijn. Daarbij moet er ook gewezen worden naar mogelijkheden voor hulpverlening⁵.

Seksuele voorkeuren

Ook in de middenbouw zijn kinderen nog niet echt met seksuele voorkeuren bezig. Het feit dat jongens veel met jongen op trekken en meisjes veel met meisjes, geeft wel aanleiding om te praten over wat er prettig is aan meiden- en jongensvriendschappen. Als we met deze gesprekken de eigenwaarde van leerlingen bevorderen, en ze niet bang worden om gezien te worden als

---

⁵ Meer informatie over wat u bij voorlichting aan de orde kunt stellen vindt u in: "Kleine mensen, grote gevoelens" van Sanderijn van der Doef.

onvolwaardig als ze te intiem contact hebben met iemand van het eigen geslacht, dan wordt daarmee een belangrijke basis voor latere homo- en lesbische discriminatie weggenomen.

Het gespreksthema "vriendschap" is daardoor erg relevant, maar ook de onderwerpen diversiteit, respect, discriminatie, voor je mening uitkomen, en in sommige kringen: zondebesef. Vragen die men zou kunnen stellen zijn:

- Wat is er prettig aan het hebben van een goede vriend of vriendin?
- Wat kun je makkelijker met iemand delen van je eigen geslacht?
- Hoe ga je om met een vriend(in) als die andere die vriend(in) niet ziet zitten?
- Wat doe je als je ziet dat iemand gediscrimineerd wordt?
- Kan iemand die gediscrimineerd wordt jouw vriend blijven?
- Welke popidolen zijn heteroseksueel, homoseksueel, lesbisch of biseksueel?
- Hoe denk je daarover?
- Is verliefd zijn op een jongen anders dan verliefd zijn op een meisje?
- Sommige mensen zeggen dat bepaalde gevoelens of daden zondig zijn, wat denk je daarover?
- Hoe voelt "zondig"? Wat betekent het?

Als uitbreiding op de discussie kunt u nader uitleggen wat homo, lesbisch of biseksueel is en begrippen uitleggen als "er voor uit komen" dat je iets vindt of bent.⁶

Kringgesprekken in de bovenbouw

Kinderen in de bovenbouw maken een eerste start met het ontwikkelen van een eigen identiteit. Ze ervaren een nieuw bewustzijn van zichzelf en beginnen zichzelf te bekijken door de ogen van een ander. Soms levert dit een gevoel van vervreemding op. De lichamelijke ontwikkeling van jongens en meisjes gaat verder uiteenlopen: meisjes ontwikkelen zich sneller. De eerste menstruatie van meisjes valt gemiddeld rond hun twaalfde jaar. Jongens hebben hun eerste zaadlozing rond hun dertiende jaar. Nu is voortplanting mogelijk.

Bij veel kinderen ontstaat onzekerheid over hoe hun lichaam zich ontwikkelt, en met name de grootte van de borsten en de lengte van de penis. Ook bestaat er onzekerheid over hoe men een "relatie" kan beginnen. Degenen die zich onzeker voelen, houden zich op de vlakte. De meer zekere jongeren zullen reeds beginnen met het maken van afspraakjes. Rond twaalf en dertien jaar beginnen kinderen ook duidelijk volwassen seksuele fantasieën te krijgen. Ze beginnen dan ook met tongzoenen en elkaar strelen. Enkelingen hebben in de laatste fase van de basisschool zelfs al geslachtsgemeenschap.

Afwijkend gedrag

Discussies in kringgesprekken in de bovenbouw rond groepsgedrag kunnen aansluiten op de affectieve ontwikkeling door in te gaan op meningsvorming. De docent kan bijvoorbeeld verschillende soorten vriendschappen, discriminatie en uitsluiting te sprake brengen of uit laten werken. In kringgesprekken komen vaak incidenten aan de orde. De docent kan deze omzetten in een discussie door de kinderen te vragen een feitelijke beschrijving te geven van wat er gebeurd is, en door hen te laten vertellen hoe zij in eerste instantie hebben gereageerd, of zouden reageren in zo'n situatie. Vraag altijd eerst het slachtoffer om haar of zijn beschrijving, dan de daders, en tenslotte de omstanders. In eventueel vervolg op zo'n start, kunt u nader doorgaan op een meer abstract niveau. Dat kan door te inventariseren welke meningen, oordelen, waarden en normen een rol speelden bij de ontwikkeling van het incident. Daarbij kunt u doorvragen hoe de kinderen hun waarden hebben geleerd, en met welke gevoelens die gepaard gaan. Bijvoorbeeld:

- Heb je deze waarden (of mening) van je ouders is, van andere familieleden, of uit de krant?
- Gedraag je jezelf altijd volgens die normen en waarden, of soms niet?
- Wanneer wel, en wanneer niet?
- Wat voel je, als iemand een andere mening heeft dan jij?
- Wat voel je, als je zelf afwijkt van wat de meeste anderen vinden?

---

⁶ In "Leefvormen" staat op pagina 81 een oefening waarbij leerlingen moeten reageren op een verhaaltje waarin iemand homoseksueel blijkt te zijn.

Ook over het verschil tussen de waarden van ouders en kinderen kunt u voorzichtig doorvragen. Dit kan voor sommigen een nog moeilijke oefening zijn, omdat de kinderen in deze leeftijd nog maar net beginnen de eigen mening te differentiëren van die van anderen.

Aanvullend kan de docent via "vraag- en antwoordoefeningen" of in rollenspelen manieren trainen om jezelf tegen discriminatie en pesten te verzetten, en om je eigen mening beter te uiten. U kunt ook aandacht besteden aan de sociale kaart (kindertelefoon, enzovoorts) en met de kinderen bespreken waar en hoe zij bij problemen om hulp kunnen vragen.

Sekserolgedrag

In deze fase kan de docent voortbouwen op de discussies uit de middenbouw over stereotiepen en seksdiscriminatie. De kinderen hebben nu genoeg cognitief vermogen om te kunnen herkennen dat mensen in verschillende culturen en subculturen verschillend omgaan met sekserollen. Dit kunt u ze laten beschrijven. Met enige hulp kunnen de kinderen daarbij ontdekken dat er vaak sprake is van een dubbele moraal ten aanzien van mannen en vrouwen. Dit helpt hen om te beseffen dat er bij een rolverdeling soms sprake is van ongerechtvaardigde achterstelling. Vragen die u in het kringgesprek zou kunnen stellen zijn bijvoorbeeld:

- Wie neemt het initiatief tot een afspraakje of relatie?
- Welke normen gelden er in deze situatie, waarom is dat?
- Wat is een dubbele moraal?
- Hoe zou het zijn als dit (een bepaald rolgedrag) andersom doet dan nu?

In aanvullende werkvormen kunt u seksestereotypen relativeren, bijvoorbeeld via rollenspel of poppenspel. Dit kan ook door collages te maken of door poppen te tekenen die de kinderen aankleden met kleding die uitgeknipt is uit bladen.

Seksualiteit en leefwijzen

Seksualiteit is voor velen moeilijk bespreekbaar, maar als de kinderen in de puberteit komen, levert dat vaak wel gespreksstof op. Hoewel kinderen pas echt in de puberteit komen als ze naar het voortgezet onderwijs gaan, is het goed om uit te leggen wat de puberteit is en wat ze te wachten staat. Dit is mede om te voorkomen dat de puberteit sommige van de kinderen echt overvalt. Naast de biologische ontwikkeling kan de beginnende onzekerheid, die bij sommige leerlingen reeds zichtbaar is, ter sprake worden gebracht. Kinderen zijn op deze leeftijd al bezig allerlei afspraakjes te maken, en oriënteren zich op relaties en beginnende seksualiteit. Ook deze onzekerheid en het maatschappelijke taboe rond seksualiteit zijn daardoor onderwerpen die men kan bespreken. Hoe men dat doet, hangt af van de groep. In een multiculturele groep is het aan te bevelen deels aparte gesprekken te voeren met jongens en meisjes. Vragen die zou kunnen stellen zijn:

- Heb je broertjes of zusjes die in de puberteit zijn?
- Wat waren hun ervaringen?
- Heeft al een iemand een afspraakje gemaakt met een ander?
- Hoe ging dat?
- Hoe pak je dat aan?
- Kunnen anderen van jouw ervaring profiteren, wat moet je wel doen en wat niet?
- Taboes zijn er in elke maatschappij en elke cultuur. Weet jij wat voor taboes er zijn?
- Hoe ga je om met verschillende ideeën over relaties en leefvormen?
- Over welke seksuele onderwerpen mag je wel praten en welke niet?
- Van wie mag dat wel en van wie niet? Waarom?

Er is in deze fase veel informatie te geven. Het is daarom aan te bevelen om aan kringgesprekken geregeld een informatieve werkvorm te koppelen. Naast de basisinformatie over voortplanting en seksualiteit zelf, kunt u nu aandacht besteden aan anticonceptie, zoals pil- en condoomgebruik, maar ook onthouding. Met het toenemen van de afspraakjes en het oefenen van de jongeren met hun eerste vage relaties, is het belangrijk (weer) aandacht te besteden aan ongewenste intimiteiten en het voorkomen van seksueel geweld. Daarbij is het erg belangrijk dat jongens en meisjes weten wat ze van elkaar verwachten. In een multiculturele groep (maar ook in monoculturele groepen) kan men meisjes- en jongenssubgroepen (anoniem) vragen aan elkaar laten stellen, die vervolgens, na

voorbereiding in de subgroepen, plenair worden beantwoord. Dit geeft vaak een heel nieuw inzicht in de belevingswerelden van jongens en meisjes.

Seksuele voorkeuren

Bij een deel van de jongeren ontstaat een fascinatie voor jongeren van het eigen geslacht. Vaak benoemt men dat nog niet als een homoseksuele aantrekkingskracht, maar heeft men wel het idee dat er iets aan de hand is en dat men "afwijkt". Op dertienjarige leeftijd heeft 18% van de jongens en 15% van de meisjes erotische fantasieën over iemand van het eigen geslacht. Rond de helft van de jongeren kent de betekenis van het woord "homoseksualiteit" nog niet, terwijl het woord wel vaak gebruikt wordt als scheldwoord. In deze sfeer zullen veel jongeren moeite hebben om zichzelf als homo te benoemen.

Op TV, in de vorm van series of op het nieuws, komen regelmatig beelden van homoseksualiteit aan de orde. Dit kunnen ingangen zijn om het over het thema te hebben. Over het algemeen besteden de media meer aandacht aan de meer extreme vormen van homoseksualiteit. Veel voorkomen beelden zijn:

- Overdreven travestieten ("camp", een parodie op heteroseksuele rolpatronen)
- Grotendeels blote mannen bij parades of seksparty's (viering van vrije seksualiteit, die homo's vroeger geheim moesten houden)
- Roze Zaterdag of de bootparade in de Amsterdamse grachten (gelegenheden waarbij homo's en lesbo's vieren dat zij ervoor kunnen uitkomen en zich niet meer verborgen hoeven te houden)
- Een nuchtere man in een televisieserie
- "Gewone" homo's in een soap
- Een film waarin een lesbische vrouw een vampier of mannenmoordenaar blijkt.

Hoe homoseksualiteit ook in de media komt, het onderwerp is nog zo geladen met waarden en normen dat er altijd meer over te zeggen is dan over meer vanzelfsprekende beelden. Over zulke TV beelden kan de docent vragen welke werkelijkheid zij weerspiegelen, en uitleggen wat erachter zit. Zonder achtergrondinformatie zijn de beelden soms moeilijk te plaatsen.

Als oefening kunnen kinderen opdracht krijgen om in hun omgeving na te vragen wat homo's en lesbiennes van die berichtgeving vinden. Dit kan bij personen die de docent daarvoor benadert buiten school, maar het kunnen ook homo- of lesbische ouders van kinderen op school zijn. Op deze manier krijgen homo's en lesbiennes de gelegenheid om hun eigen dagelijkse leven toe te lichten.

Een andere mogelijkheid om over seksuele voorkeuren te praten is het thema "leefvormen" aan de orde te stellen. U kunt een overzicht geven van welke leefvormen er zijn, en de overeenkomsten en verschillen daartussen. Ook hieraan kunt u interviews koppelen.

Er zijn dus veel manieren om diversiteit en leefvormen om kringgesprekken te bespreken. Het daarbij laten, zal echter aan niet veel bijdragen aan een breed niveau van tolerantie op uw school. Naast het werk aan educatie, is het voor de school van belang deze gevoelige onderwerpen binnen de school en onder de ouders draagvlak te geven.

Daarover gaan de volgende hoofdstukken.

Hoofdstuk V: Hoe pakken we het beleidsmatig aan?

Beleid heeft in scholen soms een stoffig imago. Het roept beelden op van lange vergaderingen en de verbinding met de motivatie die docenten en opvoeders drijft, is soms ver te zoeken. Scholen zijn kennis- en vaardigheidsbedrijven, waarin de inhoud van de opvoeding en opleiding centraal staat. Als beleid daar te ver vanaf raakt, gaat het contact met de werkelijkheid van alle dag verloren. Dan zal het draagvlak snel afnemen, of vanaf het begin reeds ontbreken.

Honderden organisaties benaderen scholen om met thema's aan de slag te gaan. Diversiteit en emancipatie vormen maar enkele van de vele. Veel van deze thema's zijn interessant, maar docenten moeten er niet alleen motivatie, maar ook ruimte voor vinden. Bovendien is het niet alleen een kwestie van de individuele ruimte van een docent, maar ook van samenwerking tussen docenten. Als een thema of vernieuwing alleen individueel opgepikt wordt, blijft het een hobby. Als meerdere docenten dat doen, wordt het een vernieuwing van het onderwijsaanbod.

Het gezamenlijk komen tot ontwikkelingslijnen voor profilering en vernieuwing van de school, en het creëren van ruimte voor, enthousiasme voor en voortgang van vernieuwing zijn de centrale thema's van het schoolbeleid. Als deze kwesties goed worden aangepakt, ontstaat een meerwaarde bij het lesgeven en stimuleert men creativiteit. Als de docenten en het management zich echter zuiver bezig houden met hun eigen lessen en het beheer van de school, kan de schoolontwikkeling stagneren en worden nieuwe ideeën in de kiem gesmoord door gebrek aan acceptatie.

Hoe kunnen docenten en managers zichzelf en elkaar motiveren om met diversiteit en emancipatie aan de slag te gaan? Welke stappen kunnen we eerst doen? Met welke factoren moeten we rekening houden? Kortom: hoe pakken we het beleidsmatig aan? In dit hoofdstuk geven we enkele overwegingen, maar geen afgerond verhaal. Elke school moet zijn eigen visie en lijnen ontwikkelen: dat is de sleutel tot succes. Met de suggesties in dit hoofdstuk hopen we de ontwikkeling van visie en beleidslijnen te kunnen voeden.

Diversiteit en emancipatie zijn trefwoorden die te maken hebben met maatschappelijke knelpunten. Het gaat om achterstelling. Men kan zich afvragen in hoeverre de school daarin een rol kan of moet spelen. Deze basisvraag gaat vooraf aan de keuze om als school een vernieuwende bijdrage te willen leveren aan de maatschappij op dit punt. Dat is dan ook de vraag waar dit hoofdstuk mee begint. Vervolgens is het voor innovatieve krachten relevant om te weten waar de school zich bevindt wat vernieuwing betreft. Door zichzelf onder de loep te nemen, krijgt men meer inzicht in wat de volgende stap zou kunnen zijn en waart mogelijke voetangels en klemmen kunnen liggen. Voor tips over zo'n zelfdiagnose gebruiken we het fasenmodel van de "veilige school". Tenslotte kijken we naar de mechanismen die kunnen spelen bij vernieuwingen en geven suggesties bij het makkelijker laten verlopen van het proces van vernieuwing.

De rol van de school bij maatschappelijke ongelijkheid

Diversiteitsbeleid zoals gemeenten het hanteren heeft betrekking op het binnen één kader aanpakken van maatschappelijke achterstelling van vrouwen, allochtonen, homo's en lesbiennes. Het idee daarbij is dat de achterstelling van deze groepen voor een belangrijk deel voortkomt uit dezelfde soort discriminatiemechanismen. De analyses die wij in hoofdstuk II gaven van thematieken rond het "uitsluitend waarderen van een romantisch huwelijk en Westerse gezinsvorming" en de vicieuze cirkel van intolerantie, ondersteunen dit idee. Het gaat om reeds lang bestaande ongelijkheden, die diep verankerd zitten in onze maatschappij.

Is de school een veranderingsinstrument?

Men kan zich afvragen in hoeverre de school een rol kan of moet spelen in het veranderen van deze patronen. In de jaren zestig ontstond het idee dat de school een instrument zou kunnen zijn voor maatschappelijke verandering. Hoewel de toenmalige plannen in de loop der tijd veel veranderingen hebben ondergaan, speelt dit idee nog steeds een belangrijke rol. Niet alleen door buitenschoolse organisaties (gezien de vele educaties), maar ook binnen het onderwijsveld zelf. Een groot deel van de inspanningen van het onderwijs zijn erop gericht alle leerlingen zo gelijk mogelijke startkansen te bieden.

Maar ook zijn de illusies van de jaren zestig verbleekt: onderzoek toont aan dat het onderwijs, gemiddeld genomen, meer de maatschappelijke verhoudingen bevestigt dan verandert. De meer kansrijke groepen profiteren meer van het onderwijs dan anderen. Toch is het de vraag of deze gegevens iets zeggen over hoe traditioneel het onderwijs is, of dat het vooral een beeld geeft van de taaheid van maatschappelijke verhoudingen.

Door belangenorganisaties en ondersteuningsorganisaties is geprobeerd scholen te stimuleren en te ondersteunen bij het invoeren van vrouwenemancipatie, antiracisme, seksuele vorming en homo/lesbische emancipatie. De laatste jaren is er ook onderzoek gedaan naar de effecten van deze impulsen. Vaak kregen de impulsen de vorm van een afgerond lespakket. Afgeronde pakketten bleken slechts beperkt door scholen te zijn geaccepteerd en ingevoerd. De externe vernieuwers en landelijke beleidsmakers hadden doorgaans weinig contact met scholen zelf, of besteedden nauwelijks aandacht aan hoe de innovaties konden worden ingevoerd binnen de bestaande situatie van scholen. Resultaten op vernieuwende scholen zijn daarom doorgaans bereikt door zelf hard te werken aan de goede sfeer en kwaliteit van het eigen aanbod. Externe druk om te veranderen of om een "veranderingsinstrument te zijn" is vaak weerstaan, hoewel extern ondersteuningsaanbod vaak werd geaccepteerd.

Invalshoeken om als school bezig te zijn met diversiteit

Een belangrijke principiële factor bij de keuze van scholen om ook zelf actief mee te werken aan het tegengaan van maatschappelijke ongelijkheden was de identiteit of gemeenschappelijke visie van de school. Sommige scholen profileren zich op bepaalde kennisaspecten en streven naar het afleveren van leerlingen die uitblinken op deze aspecten. Andere scholen besteden juist veel aandacht aan het bieden van kansen aan grote groepen kinderen die in een competitief systeem snel uit de boot zouden vallen. Op beide typen scholen kan diversiteitsbeleid een eigen invulling krijgen.

In het algemeen kunnen we stellen dat scholen in Nederland het breed accepteren dat we in een multiculturele maatschappij leven. Om goed te kunnen samenleven moeten we met elkaar contact maken en een zekere tolerantie opbrengen voor onderlinge verschillen. Dit contact maken en ons met elkaar verhouden willen we hier *interculturaliteit* noemen. Het jongeren leren van interculturaliteit is daardoor een doel dat voor alles scholen relevant is.

Bij de uitwerking daarvan stuiten we echter vaak op discussiepunten. Betekent interculturaliteit dat we alle normen en waarden gelijkelijk moeten waarderen? Of zijn sommige waarden belangrijker dan andere? En hoe verhouden, om maar wat te noemen, Christelijke, Islamitische en homosubculturele waarden zich tot elkaar? Hoe gaat een school om met een brede diversiteit in waarden en perspectieven? Met name in buurten waarin mensen uit diverse culturen samenleven kunnen dat spannende vragen zijn. Hierop is een visie van de school nodig.

Het Nederlandse onderwijs heeft natuurlijk al ruim een eeuw ervaring met het omgaan met diversiteit. Het zuilensysteem heeft ons decennia lang behoed voor harde confrontaties, maar heeft ook geleid tot een typisch Nederlandse "tolerantie op afstand": iedereen mag denken en doen wat men zelf wil, als het maar binnen eigen kring blijft. Openbare zichtbaarheid van diversiteit wekt nog altijd bevreemding op. Het wordt echter steeds moeilijker om de zichtbaarheid van diversiteit te vermijden. Onze tolerantie wordt op de proef gesteld.

De veiligheid van uw school

Of docenten, leerlingen en managers op uw school tolerant omgaan met verschillen hangt af van de veiligheid van de school. Voor innovatieve docenten en managers is het belangrijk te onderzoeken hoe veilig de school reeds is. Het procesmanagement voortgezet onderwijs heeft een schetsmatige analyse gemaakt van de fasen waarin een school zich kan bevinden op weg van volledig onveilig naar zeer veilig.

In deze analyse maakt men onderscheid tussen vier fasen:

- ❑ De ontkenningfase
- ❑ De bewustwordingsfase
- ❑ De verantwoordelijkheidsfase
- ❑ De integratiefase

Ontkenning

De eerste is *de ontkenningfase* waarin scholen ontkennen dat diversiteit in hun situatie een thema is, dat er onveiligheid bestaat of dat maatregelen nodig zijn. "We zijn toch allemaal mensen" hoort men wel zeggen als argument om geen aandacht aan verschillen te besteden. Directie en docenten bedenken ter plaatse maatregelen als een conflict of probleem escaleert. Problematiek die voortkomt uit maatschappelijke achterstelling onderscheidt men niet van persoonlijke conflicten. De meeste mensen op school vinden daarbij dat sociale en emotionele zaken strikt persoonlijk zijn en dat men die buiten de school moet houden. De directie functioneert vooral beheersmatig en bemoeit zich bij voorkeur niet met de onderwijsinhoud. Docenten hebben daardoor veel ruimte om een eigen invulling te geven aan eventuele vernieuwingen (ze zijn "soeverein in eigen klas"), maar zullen buiten deze ruimte verder geen ondersteuning krijgen.

Bewustwording

In de tweede fase, *de bewustwordingsfase*, realiseert men zich dat er een aantal problemen bestaan. Men begint met het opzetten van vangnetvoorzieningen voor leerlingen die achterstanden oplopen of dreigen uit te vallen. Men bekijkt ook hoe men sociale en emotionele knelpunten in een leerlingvolgsysteem op kan nemen, en hoe zulke monitoring kan helpen leerlingen verder te ondersteunen. Men formuleert een aantal regels en maatregelen om beter om te gaan met conflicten. De directie heeft vaak een belangrijke sturende rol bij op opzetten van deze voorzieningen. Al werkende ontstaat erkenning voor diverse verschillen tussen leerlingen. Sommige docenten nemen initiatieven voor preventie en voorlichting en krijgen daar tot op zekere hoogte steun bij. Niet alle verschillen neemt men even serieus. Soms ligt de nadruk op etnische verschillen, soms op sekseverschillen of cognitieve verschillen. Het schort nog aan samenhang en de uitvoering verloopt daardoor niet altijd even soepel.

Verantwoordelijkheid nemen

In de derde fase, *de verantwoordelijkheidsfase*, realiseert men zich dat de samenhang vergroot moet worden. Naast vangnetten bedenkt men manieren om structurele aandacht aan veiligheid te geven. De directie realiseert zich dat voor meer samenhang een gemeenschappelijk gedragen werkcultuur nodig is en stimuleert dat docenten ook bottom-up werken aan structurele aandacht voor diversiteit. Emancipatie en aandacht voor alle soorten verschillen krijgen een vaste plaats in lesprogramma's. Al doende leert men dat sociale verhoudingen en emoties bij al dit werk een belangrijke rol spelen. Nog niet iedereen is er echter aan toe om op school openlijk te praten over de gevoelens die deze ontwikkelingen oproepen.

Integratie

Dat gebeurt wel systematisch in de vierde fase, *de integratiefase*. Dan is er sprake van een vanzelfsprekende en voortdurende uitwisseling van ervaringen en gesprekken over hoe de directie, docenten, leerlingen en ouders de sfeer op school kunnen verbeteren. Regels en codes worden minder belangrijk omdat het sociale proces zelf de veiligheid gaat dragen.

Hoewel de beschrijving van de vier fasen oorspronkelijk is gemaakt voor het voortgezet onderwijs, denken wij dat hij goed toepasbaar is voor het basisonderwijs.⁷ Door uw school te vergelijken met deze beschrijvingen kunt u een beetje inschatten waar u zich bevindt en wat voor verdere stappen uw school zou kunnen nemen.

Het ondersteunen van het proces van vernieuwing

Bij vernieuwingen spelen een aantal mechanismen die bevorderend of belemmerend kunnen werken. Als slot van dit hoofdstuk willen we enkele daarvan aanstippen en enkele suggesties geven voor het makkelijker laten verlopen van het proces van vernieuwing.

Voorlopers en achterblijvers

Vernieuwingen in een organisatie, zoals een school, worden niet klakkeloos geaccepteerd. Over het algemeen ziet men dat er voorlopers en achterblijvers zijn bij nieuwe ideeën. De beroemde "innovatiedeskundige" Rogers spreekt van *early adopters*, *late adopters*, *laggards* en *late laggards*. De *adopters* zijn de mensen die vernieuwing wel zien zitten en daarmee vrij snel aan de slag gaan. *Laggards* zien in vernieuwingen vooral nadelen en zullen zich niet aansluiten bij experimenten. Persoonlijke inzet en betrokkenheid zijn van essentieel belang bij vernieuwingen. Het blijkt daarom van belang om uit te zoeken wie de geschikte persoon is om als *early adopter* te gaan functioneren in het team en vervolgens de voorwaarden te creëren om deze persoon met zegen van het management en (deel van) het team aan het werk te laten gaan.

Als vernieuwingen eenmaal op gang zijn, kan de rol van *laggards* irritant worden voor de *adopters*. Het feit dat iemand op school een *laggard* is bij een bepaalde vernieuwing, wil echter niet zeggen dat dit een "slecht" persoon is. Het kan zijn dat zo iemand op andere gebieden van onschatbare waarde is voor de school en de kinderen. Bij innovaties moet men deze personen echter in de luwte van de innovatie houden en waarderen op de kwaliteiten die ze wel hebben.

Stap voor stap

Meestal worden nieuwe ideeën ook niet meteen of ongewijzigd overgenomen. De genoemde Rogers onderscheidt vier stappen die men bij een vernieuwing meestal moet maken:

- disseminatie
- adoptie
- implementatie
- incorporatie

In de *disseminatie* stap is er in de school onderling overleg over of een bepaalde aanpak van diversiteit of leefvormen interessant is en uitvoerbaar idee lijkt. Bij de *adoptie* stap gaan een of meer docenten of directieleden achter een, al dan niet enigszins gewijzigd, concept staan. Bij de *implementatie* stap probeert men het idee uit, verbetert het en past men het aan bij de bestaande werkwijze. Bij de *incorporatie* stap voert men het aangepaste idee als routine in binnen de dagelijkse werkzaamheden.

Zowel de docenten zelf als de school als geheel maken deze stappen min of meer in deze volgorde. Wij raden daarom aan om geduld te hebben met de invoering en steeds te bekijken waar de docenten, de schoolmanagers en het team en de school als geheel zitten. Als men meerdere stappen tegelijkertijd wil doen, of het proces te snel wil doorzetten, is de kans groot dat er problemen en weerstanden ontstaan en dat de vernieuwing spaak loopt. Het blijkt dat veel vernieuwingen mislukken door zelfoverschatting en overmatig enthousiasme.

Begin met het primaire proces

Veel vernieuwingen gaan ook ten gronde aan overmatige aandacht aan de organisatorische en beheersingsaspecten, en aan te weinig aandacht voor wat er uiteindelijk in de klas gebeurt (het primaire proces). De inhoudelijke aspecten zijn voor docenten - mits goed besproken - een belangrijker

---

⁷ Een brochure "Mensen, grenzen en wensen" over "De Veilige School" is ook te bestellen bij het APS/VODA via Postbus 85475, 3508 AL Utrecht

intrinsieke motivator om te vernieuwen. Bovendien dragen inhoudelijke discussies bij aan de teamvorming.

Wij suggereren daarom om:

- ❑ organisatorische aspecten zo minimaal mogelijk te houden
- ❑ veel van de organisatie zo mogelijk buiten plenaire bijeenkomsten voor te bereiden
- ❑ kostbare gemeenschappelijke tijd zoveel mogelijk te reserveren voor inhoudelijke uitwisseling en discussie

Dit is vooral van belang bij het begin van vernieuwingen.

Als het gaat om relatief ingewikkelde vernieuwingen rond respect, emancipatie en anti-discriminatie, zal men ergens heel concreet moeten beginnen. Men kan beginnen met kleinschalige experimenten met een relevant thema, zoals in het pakket "Leefvormen". Maar men kan ook starten met een bijscholing van docenten op een aantal elementaire vaardigheden, zoals bijvoorbeeld het KPC doet met het pakket "Sociaal-emotionele ontwikkeling: een zorg voor de school"⁸.

---

⁸ Dit pakket is bedoeld voor externe begeleiders van basisscholen.

Hoofdstuk VI: Hoe betrekken we ouders?

Ouders zijn belangrijk, zeker als het gaat om opvoedingsthema's als leefvormen en respect. Ouders hopen dat hun kinderen voortzetting zullen geven aan de waarden en idealen die zijzelf hoog houden. De school wordt door veel ouders gezien als kennisinstituut, waar hun kinderen de bagage kunnen krijgen om hun huidige maatschappelijke status te handhaven of te verhogen. Als de school zich daarbij ook bezig gaat houden met sociale en emotionele vaardigheden, kan dat twijfel oproepen. Hoort dat niet bij de opvoeding door de ouders zelf?

Bij het lespakket "Leefvormen" is voorafgaand aan de opzet en tijdens de ontwikkeling onderzocht hoe ouders hierover, en over de inhoud van het pakket denken. De geënquêteerde ouders vinden dat opvoeding een gedeelde taak van de ouders en de school is.

Het zijn vooral de moderne Europese ouders die dit vinden. Strengere Moslims, Christenen en Hindoes vinden meestal dat school, wat waarden en normen betreft, een verlengstuk van de ouderlijke opvoeding moet zijn. De opvoeding en scholing zouden volgens hen gebaseerd moeten worden op de Koran, de Bijbel of de eigen tradities. Fundamentalistische ouders houden daarbij weinig rekening met het feit dat dit niet haalbaar, of maatschappelijk wenselijk is in een pluriforme en multiculturele samenleving.

Docenten voelen zich vaak onzeker over de taakverdeling rond opvoeding tussen de school en de ouders. Bij twijfel kiezen ze vaak voor een veilige strategie: ze vermijden thema's die "gevaarlijk" kunnen zijn. Ook komt het vaak voor dat de school thema's wel behandelt, maar de ouders niet inlicht. Ouders zullen dit doorgaans niet op prijs stellen. De meeste ouders voelen zich betrokken bij hun kinderen, en willen graag informatie krijgen over de activiteiten en van gedachten wisselen over de visie van de school. Hoewel dit moeilijk kan zijn, met name als de school te maken heeft met diverse en uiteenlopende culturen waaruit de kinderen voortkomen, is zulk contact nodig. Want hoe kan met diversiteit bespreken en interculturaliteit oefenen met kinderen, als men dit zelf niet aandurft met andere volwassenen?

In dit hoofdstuk geven we overwegingen en suggesties om het contact te leggen. Eerst gaan we in op de mate van betrokkenheid van ouders. Daarna geven we een negental suggesties voor momenten en manieren om ouders bij het thema "diversiteit en leefvormen" te betrekken.

De mate van betrokkenheid van de ouders

Introductie van een thema rond diversiteit of leefvormen bij ouders hoeft niet iedere keer dat u daar aandacht aan besteedt of als u een lessenserie gaat uitvoeren. Dat is overdreven en doet u ook niet bij andere thema's. Door overdreven aandacht te geven aan een thema geeft u impliciet aan dat u denkt iets heel controversieels te gaan doen, en doorgaans is dat in de praktijk niet zo. Het kan wel zijn dat de school zich bij de eerste toepassing van zo'n lessenserie zich graag gedekt wil zien, of dat docenten de inbreng van ouders bij de totstandkoming van nieuw aanbod belangrijk vinden.

Hoe men de ouders betreft, hangt af van hoeveel contact de school normaliter met ouders heeft. Doorgaans heeft de school hier een traditie in. Als u die traditie wilt veranderen, bijvoorbeeld omdat u meer betrokkenheid van de ouders wilt, kan het juist goed zijn om een thema als leefvormen te gebruiken als aanleiding. Dit thema ligt immers dicht aan tegen de beleving thuis.

Het organiseren van een ouderavond, of een onderdeel daarvan, over een thema kan een vorm van introductie zijn. Een ouderavond is echter een zeer nadrukkelijke vorm van introductie, en trekt met name de meest bij de school betrokken en taalvaardige ouders.

Een veel minder opvallende manier is het onderwerp aan de orde te stellen in *tafeltjesgesprekken* met ouders. Daarbij kunt u bijvoorbeeld iets vertellen over de plannen en vragen om suggesties. U kunt ervoor kiezen alle ouders zo aan te spreken, of alleen geselecteerde ouders waarvan uw goede suggesties of juist weerstand verwacht.

Met zeer betrokken ouders kan samenwerking en verwerking van opdrachten thuis overwogen. Dan kan men een relevant thema vooraf aankondigen, suggesties vragen en eventueel zelfs medewerking van ouders bij de uitvoering.

Vaak hebben scholen niet zoveel contact met "eerste generatie" migrantenouders. Deze ouders hebben vaak wel strikte verwachtingen van de school. Ze baseren hun verwachtingen op ervaringen in het thuisland. Nadrukkelijke aandacht voor de diversiteit aan leefwijzen kan hier tot op zekere hoogte op gespannen voet mee staan.

U weet echter waarschijnlijk niet goed hoe die spanning ligt. Het is daarom goed om het gesprek daarover aan te gaan en mensen uit diverse gemeenschappen te betrekken bij de doelen en werkwijze van de school. Het zal belangrijk zijn om duidelijk te maken dat alle kinderen moeten leren leven in een multiculturele maatschappij, en ook met ouders te discussiëren over hun verwachtingen. In zo'n gesprek kan de school ook haar visie verhelderen en daarvoor steun vragen. Sommige (sub)culturele bevolkingsgroepen zijn goed georganiseerd, en daardoor aanspreekbaar via vertegenwoordigers. Dat is bijvoorbeeld met de Turkse gemeenschap vaak zo, of de plaatselijke homo- en lesbische subcultuur. Daarbij is het wel belangrijk dat de school vooraf enig zicht heeft op wie men gaat spreken en welke status de vertegenwoordigers hebben binnen hun gemeenschappen. Soms kunt u iemand treffen die zeer uitgesproken standpunten heeft, maar niet altijd de mening van een brede achterban weergeeft. Bij het selecteren van gesprekspartners kunt u bijvoorbeeld informeren bij de gemeente, of bij landelijke belangen- en ondersteuningsorganisaties.

Manieren om de ouders te betrekken

We presenteren hier een aantal mogelijkheden voor het betrekken van ouders. Bij deze opsomming zijn wij ervan uitgegaan dat u ouders meer of minder wilt betrekken bij de behandeling van een thema, bijvoorbeeld in de vorm van een lessenserie. In elke fase van planning en uitvoering van zo'n lessenserie dienen zich mogelijkheden voor het betrekken van ouders aan. U zult zelf de keuzes moeten maken die optimaal zijn voor uw school en uw situatie.

Huisbezoeken afleggen voorafgaand aan een lessenserie

Voorafgaand aan het lesgeven over een thema kan het handig zijn enkele huisbezoeken af te leggen. Dit heeft vooral zin als u vermoedt dat er een beperkt aantal ouders is, dat problemen zal ervaren met deze lessenserie (bijvoorbeeld ouders met een streng geloof), of als er problemen te voorzien zijn met specifieke kinderen (bijvoorbeeld van homo/lesbische ouders). De gesprekken dienen om problemen te voorkomen. De docent kan de doelen en opzet van de lessenserie uitleggen, en vragen om de mening van de ouders en om suggesties. Verder kunt u ervaringen uitwisselen over hoe kinderen omgaan met het thema en aangeven hoe de ouders hun eigen ervaringen kwijt kunnen binnen het thema. Eventueel kunt u de ouders om "samenwerking" of medewerking vragen. Ook kunt u (vooraf intern bespreken) de mogelijkheid openhouden dat een kind niet meedoet aan deze lessenserie. Dit is alleen een optie voor als de ouders ernstige gewetensbezwaren hebben.

Melden op rapportbesprekingen voorafgaand aan een lessenserie

Een minder tijdsintensieve manier om een soortgelijk contact met ouders te leggen, is om de lessenserie kort ter sprake te brengen tijdens rapportbesprekingen (*tafeltjesavonden*). In dat geval is het een goed idee het thema zo mogelijk te koppelen aan de voortgang van de ontwikkeling van het besproken kind en de medewerking van ouders te vragen.

Bezoek subculturele leiders voorafgaand aan een lessenserie

Het bezoek aan lokale vertegenwoordigers is vooral van belang als er reden is te twijfelen aan het draagvlak onder grote groepen ouders (bijvoorbeeld etnische gemeenschappen of geloofsgemeenschappen). Het kan daarbij ook goed zijn om het draagvlak voor de lessen extra te vergroten door overleg met bijvoorbeeld emancipatieraden of -commissies, belangenorganisaties, of homo/lesbische vertegenwoordigers. Door met vertegenwoordigers met diverse achtergronden te spreken, kunt uzelf de diverse standpunten meer relativiseren en breed leren zien, en staat u ook sterker in gesprekken met mensen die bezwaren hebben. Het is overigens wijs om deze gesprekken te voeren rond de vraag om suggesties, en niet te concentreren op de vraag of u zulke lessen wel of niet mag geven.

Melden in jaarplan

Als men niet teveel aandacht wil besteden aan de introductie van de lessenseries, maar ze wel minimaal wil presenteren, kan men ze bijvoorbeeld opnemen in het jaarplan. Dit is vooral zinnig als men al ervaring heeft met de uitvoering, en als het een onderdeel van een staand schoolbeleid en -visie is.

Melden van uitvoering van de lessenserie via een brief

Veel scholen sturen ouders een brief als ze weerstanden verwachten. Dit kan een strategie zijn als men weinig tijd heeft. Het gevaar is echter dat mensen schriftelijke informatie doorgaans slecht lezen en dus snel misverstaan. Ook kan het zijn dat sommige ouders van buitenlandse afkomst niet kunnen lezen. Denk dus goed na over wat u wilt mededelen en waarom. Denk ook aan een (betrouwbare) vertaling. Stel een persoon in de school aan als "vraagbaak" voor als er vragen en opmerkingen komen.

Ouderavond vooraf

U kunt voor uitvoering van een lessenserie ouders vragen om suggesties op een ouderavond, of hen daar kennis laten maken met wat er feitelijk gebeurt in zo'n serie lessen. Dit kan bijvoorbeeld door de ouders dezelfde, of aan hun niveau aangepaste werkvormen te laten doen. In "Leefvormen" worden daar uitgewerkte suggesties voor gegeven. Het is niet altijd nodig een hele avond te wijden aan dit thema, een onderdeel kan volstaan.

Inschakelen contactouders

Sommige scholen werken met contactouders⁹. Tijdens de lessen kunnen docenten contactouders betrekken om met kinderen boeken te lezen, bij hand-en-span diensten om bepaalde werkvormen uit te voeren, bij de voorbereiding van ouderavonden over het thema of om contact te leggen met andere ouders.

Achteraf melden op rapportbesprekingen

Met name als er uit de lessenserie interessante ervaringen komen rond individuele kinderen, kan men dat melden op rapportbesprekingen en kunnen docenten met ouders bespreken wat men met deze ervaringen kan doen.

Ouderavond achteraf

Tijdens alle lessenseries in "Leefvormen" maken kinderen een of meer producten. Deze kan men bij wijze van afwisseling op een ouderavond tentoonstellen, of men kan op een meer actieve manier aandacht besteden aan de ervaringen van kinderen en docenten. Zulke aandacht kan van belang zijn bij het betrekken van ouders bij de school en het kind in het algemeen, maar ook om de doelen van de lessenseries beter te bereiken.

---

⁹ Zie ook: Ouders & Co, "Contactouders in school", Driebergen/Den Haag 1997

Bijlage: Kunnen wij ons laten begeleiden?

Het kan zijn dat een school graag hulp wil bij het introduceren van diversiteitsbeleid of van het lespakket "Leefvormen". In deze bijlage beschrijven we wat het aanbod van Empowerment Lifestyle Services is. Verder geven we kort aan welk ander aanbod in Nederland beschikbaar is.

Het aanbod van Empowerment Lifestyle Services

Relevante contactpersoon: Peter Dankmeijer
Vinkenstraat 116-a 1013 JV Amsterdam, ☎ 020 - 421 32 06, ✉ <empower@xs4all.nl>

Introductie op "Leefvormen"

Doelgroep: docenten

Thema: gebruik van het lespakket "Leefvormen"

Doel: Docenten raken gemotiveerd voor het gebruik van het lespakket "Leefvormen" of eigen variaties daarop.

Werkwijze:

- De deelnemers krijgen een inleiding over de sociaal emotionele- en seksuele ontwikkeling van kinderen.
- Men krijgt inzicht in hoe men met het pakket "Leefvormen" systematisch kan werken aan diversiteit en respect.
- Daarna wordt een vragenronde gedaan.
- Na het vragenronde doen de docenten de (aan hun volwassen niveau aangepaste) werkvormen die in de lessenseries voorkomen, en krijgen daardoor een beeld van de onderwijsinhoud en de manier van werken.
- Tenslotte wordt deze manier van werken en de vertaling naar kinderen geëvalueerd.

Resultaat: Docenten zijn geïntroduceerd in de praktische voorlichting over leefwijzen, en zijn voorbereid op het gebruik van het pakket "Leefvormen" of eigen variaties daarop.

Implementatietraject diversiteit en leefwijzen

Doelgroep: medewerkers bij onderwijsbegeleidingsdiensten, gemeenten, provincies, en overkoepelende schoolbesturen

Thema: adoptie en implementatie

Doel: Het stimuleren van scholen om aandacht aan diversiteit en leefvormen te geven, en een begin maken met het beleidsmatig implementeren.

Werkwijze:

- Met de opdrachtgevende instantie is overleg hoe de werkwijze precies tot stand zal komen. Globaal gezien zal het traject er als volgt uit zien:
- Empowerment legt contacten met directies. In deze contacten wordt de introductie van aandacht voor leefvormen en voor diversiteit besproken.
- Zonodig wordt er met de directie van de school een korte diagnose van de school gemaakt.
- In vervolgesprekken verkent de directie maatregelen waarmee ze aan de slag wil gaan om diversiteitsbeleid in te voeren.

- Zonodig maakt Empowerment (in samenwerking met anderen) contact met vertegenwoordigers van lokale organisaties ten behoeve van draagvlak en inhoudelijke suggesties.
- Op regionaal niveau verzorgt Empowerment een introductiedag of -dagdeel.
- Zonodig maken scholen, begeleidingsinstellingen en Empowerment afspraken over intervisie, of korte trainingen op scholen.
- Naar verloop van een semester of een jaar verzorgt Empowerment een procesevaluatie van het traject.

Resultaat: Bij alle scholen in een bepaalde regio zijn mogelijkheden voor diversiteitsbeleid rond leefvormen geïntroduceerd. Een deel van de scholen is actief begonnen met een introductie van zo een beleid.

Coaching van docenten

Doelgroep: docenten

Thema: persoonlijke begeleiding

Doel: Docenten van scholen krijgen feedback en ondersteuning bij de uitvoering van het pakket leefvormen.

Werkwijze:

- Afhankelijk van de specifieke wensen van de klanten. Over het algemeen zal de werkwijze er als volgt uit zien:
- Een oriënterend gesprek over de mogelijkheden en de plaats van de lessenserie binnen het reguliere pakket van de docent. Daarbij nemen we de haalbaarheid van de werkvormen binnen de lessenserie door.
- Het tussentijds voorbespreken en nabespreken van lessen. De voor- en nabesprekingen worden beperkt tot de lessen die de docent als ingewikkeld ervaart.
- Het samen met de docent evalueren van het resultaat.
- Zonodig het door Empowerment aanleveren van een op de docent geschreven versie van de lessenserie.

Resultaat : De docenten voelen zich ondersteund bij de invoering van de lessenserie en hebben het gebruik van de lessenserie kunnen integreren in hun reguliere werkwijze. Zij hebben daarvoor (indien afgesproken) beschikking over een bijgesteld pakket.

Aanbod van andere instellingen

Rutgers Consult

Relevante contactpersoon: Sanderijn van der Doef
Oudenoord 170, 3515 EV Utrecht, ☎ 030 - 231 34 31, ✉ <svddoef@worldonline.nl>

Publicatie: "Relaties en seksualiteit", map met lessuggesties rond relationele en seksuele vorming. Te bestellen via 06-9398
Training en advies: op aanvraag.

NIGZ - Samen Leven

Relevante contactpersoon: Aad Doorduijn
Postbus 500, 3440 AM Woerden, ☎ 0348 - 43 76 33, ✉ <a.doorduijn@nigz.nl>

Implementatie-activiteiten op maat.

APS - Coördinatiegroep Emancipatie Landelijk Pedagogische Centra

Relevante contactpersoon: Ellen Warmer
Postbus 85475, 3508 AL Utrecht, ☎ 030 - 285 68 03, ✉ <e.warmer@aps.nl>

Activiteiten rond *mainstreaming* van emancipatie en diversiteit in het onderwijs.

FIOM

FIOM Eindhoven, Ploegstraat 1, 5615 HA Eindhoven, ☎ 040 - 245 33 35

Publicatie: "Confetti", doos met lessuggesties rond specifieke leefvormen, zoals: kerngezin, eenoudergezin, co-oudergezin, stiefgezin, homo/lesbisch gezin en adoptie/pleeggezin.